

Negatieve woorden en hun positieve tegenhangers, vooral in *dan-/als-/of-groepen*

P.C. Paardekooper (†)¹

OVERZICHT

0. KORTE SAMENVATTING
1. INLEIDING
  - 1.1. Ontkennende woorden tegenover vier (drie?) positieve (stapelende?) pendanten: *en* (?), *noyt* ‘ook maar ooit’ (*oyt* ... *en* ‘ook maar ooit’) en (*ne*)*geen-* ‘ook maar één’
    - 1.1.1. Positief (?) *en*, positief *noyt* (positief *oyt* ... *en* ‘ook maar ooit’) en positief (*ne*)*geen-* kunnen afhangen van de *dan-/als-/of-groep*
    - 1.1.2. Positief (?) *en* en positief *noyt* hebben vaak eenzelfde hoofdwz (of gezegde) in de voorzin en in de *dan-/als-groep*
  - 1.2. De specifieke bouw van *dan-/a(l)s²-/of-groepen*

---

¹ Ik bedank voor inlichtingen Boudewijn van den Berg (onderzoekje Meertensinstituut), Jan Berns (bibliografie en *als*-kaart Meertensinstituut), Karel Bostoen (Westvlaams), Herman Brinkman (slordige mnl teksten), Frans Debrabandere (Kortrijks), Johan de Caluwe, Eddy de Cleer (Ninoofs), Renaat Declerck (Poperings), Roland Desnerck (Oostends), Geert Dibbets (latijnse invloed), Jesse de Does (komputerwerk), Margreet van der Ham (kaartjes), Sybren Dyk (Fries), Karel Gildemacher (Fries), Olga Fischer (engelse voorbeelden en artikelen), Liliame Haegeman (Lapscheurs), Mark Heerink (Latijn), Chris Heesakkers (latijnse invloed), Jacques Herregods (Ronsisch), Frans Hinskens (Ubach-over-Worms), Joop van der Horst (Oudnederlands), Bram Jagersma (Fries), Ans van Kemenade (Engels), Stephen Laker (engelse voorbeelden), Odo Leys (Oostvleters), Jan Louies (Aalsters), Cyriel Moeyaert (Fransvlaams), Henk Münstermann (Maastrichts), Piet van Reenen (komputer-gegevens), Simon Reker (Gronings), Hugo Ryckeboer (Izenbergs), Tanneke Schoonheim (Oudnederlands), Albert Schrever (Geraardsbergs en verwijzing Engels *never ... but*), Xavier Staelens (Hasselts), Johan Taeldeman (Kleits), André Vallaeys (Poperings), Stefaan Verhelle (Ronsisch), Leen de Vink (Katwijks), Gunther de Vogelaer (zuidelijke dialecten), Jan Vonk (*Oxford Latin Dictionary*), Jacques Weijnen (kloosternamen Kapucijnen) en Jeroen Wiedenhof (Chinese morfologie). – *Biekerf* en de *Leeuwarder Courant* hebben een tekstje van me geplaatst.

- 1.2.1. Moderne talen en teksten
  - 1.2.1.1. Het ABN
  - 1.2.1.2. De dialecten: enkele steekproeven
  - 1.2.1.3. Moderne teksten
- 1.2.2. Oudere teksten
- 1.2.3. Besluit van de specifieke bouw van *dan-/a(l)s-/of*-groepen
- 1.3. Fatale latijnse invloeden op het spraakkunststelsel en op het gebruik van “ontkennende” woorden
  - 1.3.1. Fouten in het spraakkunststelsel: morfologie boven syntaxis
  - 1.3.2. Invloeden van logika
    - 1.3.2.1. Welke ontkennende woorden en groepen woorden kon het latijnse “voorschrift” treffen?
      - 1.3.2.1.1. Dubbelzinnigheid bij dubbele ontkenningen
      - 1.3.2.1.2. Dubbelzinnigheid bij gesplitste ontkenningen
      - 1.3.2.1.3. Dubbelzinnigheid bij “positieve” tegenover “negatieve” ontken-
nende woorden
    - 1.3.2.2. Latijnse invloeden verschillen per schrijver en per tijdvak
  - 1.3.3. Besluit: de fatale latijnse invloeden bestaan nog altijd

2. NEDERLANDS

- 2.1. Middelnederlands: materiaal
  - 2.1.1. Positief (?) *en*
  - 2.1.2. Positief *noyt/nie/nemmer* enz.
  - 2.1.3. Positief (*ne*)*geen-*
- 2.2. 16e-eeuws
  - 2.2.1. Positief (?) *en* (vlaams, brabant, hollands)
    - 2.2.1.1. Brugs van de Dene [± 1541] (H 036)
    - 2.2.1.2. Gents van vVaernewijck [1566] (I 241)
    - 2.2.1.3. Brussels van Houwaert [1583] (P 065)
    - 2.2.1.4. Antwerps (?): *Mariken* [± 1515] (K 244)
    - 2.2.1.5. Herentals [1562] (K 274)
    - 2.2.1.6. Een gouds (?) geval uit Leiden [± 1590 ?] (E 209)
    - 2.2.1.7. Rijnsburgs [1561] (E 135)
    - 2.2.1.8. Haarlems [eind 16e eeuw] (E 097)
  - 2.2.2. Positief *noyt* (vlaams, brabant, hollands)
  - 2.2.3. Positief *oyt ... en ...* (westvlaams)
- 2.3. 17e-eeuws

- 2.3.1. Positief (?) *en* (vlaams, brabant, hollands)
- 2.3.1.1. Hazebroeks [± 1640] (N 155)
- 2.3.1.2. Herdersemse “omgangstaal” [1633] (O 060)
- 2.3.1.3. Antwerps [1624] (K 244)
- 2.3.1.4. Antwerps en/of Haags: Constantijn [1633 – 1638]
- 2.3.1.5. Oosterwijks [1644] (K 185)
- 2.3.1.6. Amsterdams [± 1610 – ± 1620] (E 109)
- 2.3.2. Positief *noyt* (brabant, hollands)
- 2.3.3. Positief *oyt ... en ...* (antwerps/haags (?))
- 2.3.4. Besluit van het 17e-eeuws en van de nederlandse teksten
- 2.4. 19e- en 20e-eeuws: tussentaal en dialect
- 2.4.1. Positief (?) *en* na ontkennd woord (vlaams, fries, gronings)
- 2.4.1.1. Oostends [van ± 1940] (H 016)
- 2.4.1.2. Poperings [van ± 1930] (N 067)
- 2.4.1.3. Fries [van ± 1940] (B 112; Sneek)
- 2.4.1.4. Westgronings [van ± 1900] (?)
- 2.4.2. Positief (?) *en* na afwezig of verdwijnend ontkennd woord (vlaams, brabant)
- 2.4.2.1. Gents [van ± 1796 – ± 1960] (I 241)
- 2.4.2.2. Geraardsbergs [van ± 1854 – ± 1960] (O 228)
- 2.4.2.3. Nevels [van ± 1890] (I 233)
- 2.4.2.4. Aalsters [van ± 1960] (O 061)
- 2.4.2.5. Ronsisch [van ± 2007]
- 2.4.2.6. Brugs [van ± 1870] (H 036)
- 2.4.2.7. Lapscheurs [van ± 1980] (I 124)
- 2.4.2.8. Oostvleeters [van ± 1940] (N 025)
- 2.4.3. Positief *noyt* (westvlaams, oostvlaams, antwerps)
- 2.4.3.1. Oostvleeters [van ± 1940] (N 025)
- 2.4.3.2. Gents enz. [van ± 1870] (I 241)
- 2.4.3.3. Antwerps (Kempisch) [van ± 1930] (K 244)
- 2.4.3.3.1. Tekst- en taalregels van positief *noyt/nie/nemmer*
- 2.4.4. Positief/negatief *nooit mor* (westvlaams, brabant, limburg)
- 2.4.4.1. Oudste tekstcitatien
- 2.4.4.2. Moderne taalgegevens
- 2.4.4.2.1. Poperings (N 067)
- 2.4.4.2.2. Izenbergs (N 015)
- 2.4.4.2.3. Kortrijks (N 141)
- 2.4.4.2.4. Oostends (H 016)
- 2.4.4.2.5. Kleits (I 154a)

- 2.4.4.2.6. Ubachs (Q 117b)
- 2.4.4.2.7. Besluit: kenmerken van ontkennende woorden in de besproken dialecten
- 2.4.5. Positief *oyt ... en ...*: Lapscheurs en Poperings
- 2.5. Het centrale probleem blijft grotendeels onoplosbaar: het ontstaan van de tekenvarianten
- 2.5.1. Het ontstaan: negatieve varianten *naast* positieve (zuidelijke groepen) en *na* positieve (strandhollandse)
- 2.5.1.1. Zuidelijke groepen
- 2.5.1.2. Het Strandhollands
- 2.5.1.3. Buiten het Strandhollands
- 2.5.2. Het ontstaan: positieve varianten tegenover negatieve
- 2.5.3. Het ontstaan: *soms, toch* en *zeker* zijn positieve varianten die geen negatieve naast zich hebben
- 2.5.3.1. Formele verschillen
- 2.5.3.2. Semantische verschillen
- 2.5.4. Het ontstaan: positieve varianten in verwante talen
- 2.6. Besluit van de nederlandse positieve pendanten van ontkennende woorden

3. DUTS

- 3.1. Materiaal: *DW* en Paul
- 3.2. Een vergelijking met het Nederlands
- 3.2.1. Intern
- 3.2.1.1. Overeenkomsten
- 3.2.1.2. Verschillen
- 3.2.1.3. Konklusie
- 3.2.2. Ekstern

4. ENGELS

- 4.1. Materiaal
- 4.2. Twee andere parallellen met (Nederlands-) Duits

5. FRANS

BIBLIOGRAFIE

BIJLAGE 1: Voorbeelden met *oyt ... ne/en ...* ‘nooit’, *iemen ... ne/en* ‘niemand’, *iet ... ne/en* ‘niks’ en van stapelingen

BIJLAGE 2: Voorbeelden met *nie/noyt* tegenover *nemmer(meer)*

BIJLAGE 3: Voorbeelden met *nie* en met *en*

BIJLAGE 4: Voorbeelden met *meer* enz. *dan (n)ooit*

BIJLAGE 5: Duitse voorbeelden

0. KORTE SAMENVATTING

Mnl *noyt* kan betekenen ‘op geen enkel ogenblik’ (negatief), maar ook ‘op welk ogenblik ook’ (positief en stapelend). Dat laatste is dus een positieve pendant van een ontkennend woord. Twee andere koppels zijn negatief (*ne*) *geen* ‘geen’ tegenover positief en stapelend (*ne*)*geen* ‘ook maar één’ en positief (?) *ne/en* tegenover negatief *ne/en*. Die positieve pendants zijn syntactisch beperkt, en komen vaak of uitsluitend voor in een *dan-/als-/of*-groep na een stell. of een vergr. trap. Ze zijn bijna altijd stapelend².

In **1vv** bespreken we drie belangrijke elementen: de negatieve woorden met hun positieve pendants (1.1.vv), de bouw van de *dan-/als-/of*-groep met vaak een ontkennend woord vóór *dan* enz.³ (1.2.vv), en een belangrijke eksterne faktor bij die woorden, nl. fatale latijnse invloeden op ons spraakkunststelsel en (stilistisch) op het gebruik van sommige negatieve woorden in ons tekststelsel (1.3.vv).

In **2vv** volgt een chronologisch geordende nederlandse materiaalverzameling van de positieve pendants uit tekst (2.1, 2.2 en 2.3) en uit taal (2.4).

In 2.1vv beginnen we met mnl positief (?) *ne/en*, positief *noyt* enz. en – heel even – positief (*ne*)*geen*-; in 2.2vv brengt [de **16e eeuw**] positief *oyt ... en...* als variant van positief *noyt*. [In de **17e eeuw**] verdwijnt positief *noyt* grotendeels, en positief *ne/en* wordt hoe langer hoe zeldzamer (2.3vv).

Maar [vanaf de **19e eeuw**] komen restanten van de positieve tekstpendants voor in tussentaal en – ondervraagbare – dialecten: positief *ne/en*, positief *nooit*, positief *nooit maar* en positief *oyt ... en ...* (2.4vv).

---

² Het begrip “positieve pendant van een ontkennend woord” lijkt een tegenstelling te bevatten, maar ik vind geen even duidelijk dat dit probleem omzeilt.

³ Zoals in:

Want ic *en* hebbe *nye* scoonne moeder ghesien dan ghi *en* sijt (de Vooyts [z.j. 1]: 367.15v) [1479] (leids)

In 2.5vv komt het centrale probleem aan de orde: de tekenvariatie. De syntactische beperkingen van de positieve varianten kunnen dan aannemelijk maken dat ze uit de onbeperkte (minder beperkte) negatieve ontstaan zijn, te bewijzen valt dat m.i. niet. Bovendien ontkomen we niet aan een bespreking van de antwoordsuggereerders, die immers eveneens – maar zonder stapeling – positieve pendants kennen naast negatieve:

ben jij niet ['ja toch?']   een oude buurjongen van ons?
ben jij níét ['nee toch?']   een oude buurjongen van ons?

Maar bij onbeklemtoond positief *soms*, *toch* en *zeker* die ook aan vraagzinnen gebonden zijn, ontbreken negatieve pendants. Hoe zijn die dan ontstaan? Sterk verwant met de nederlandse positieve ontkennende woorden na (meestal) een vergr. trap zijn de duitse (3vv), al vertonen ze twee verschillen:

1. het hele frekwente nederlandse ontkennende woord vóór *danne* enz. ontbreekt;
2. het nederlandse *nelen* na *danne* enz. is vervangen door *nicht*:

wehre dich nun besser denn du *nicht* gethan [18.], *Amadis* 185 ['ook maar enigszins']

Maar dat is een algemeen verschijnsel: ook buiten de *dann*-groep is dat al [zeker al voor de 16e eeuw] in het Duits gebeurd.

Misschien heeft ook een klein deel van het engelse taalgebied dat type ontwikkeld (4vv); ik heb één enkel voorbeeld gevonden:

an Auld wife's better nor *nae* fiddle [1868] (George Macdonald, Robert Falconer II, ii) ['een oude vrouw is beter als welke viool ook'] (Laker 2008:7)

Ontlening aan het Frans is vrijwel uitgesloten, want dat heeft totaal andere syntactische regels voor het gebruik van positieve varianten (5).

1. INLEIDING

De historische syntaxis is een bijna totaal genegeerd onderdeel van de nederlandse historische spraakkunst: acht drukken van Schönfeld-vLoey ([1970]) en één van vBree (1987) zwijgen vrijwel konsekvent over syntactische feiten, maar noemen zich toch *grammatica*⁴. Die nederlandse traditie

---

⁴ Ook in de dialektkunde is de syntaxis bij ons lang sterk verwaarloosd: zie Barbiers 2007.

van schromelijke verwaarlozing van de historische syntaxis is des te vreemder omdat dit onderdeel bij de Duitsers sinds lang een grote bloei meemaakte. Er is dus volop reden om van dat verzuim een klein stukje in te halen.

Ook de syn- en diachrone studie van ontkennende woorden vertoont bij ons een grote achterstand, – alweer: ondanks het duitse voorbeeld, met name dat van Paul 1920.

1.1. ONTKENNENDE WOORDEN TEGENOVER VIER (DRIE?) POSITIEVE (STAPELENDE?) PENDANTEN: *EN* (?), *NOYT* ‘OOK MAAR OOIT’ (*OYT ... EN* ‘OOK MAAR OOIT’) EN (*NE*)*GEEN* – ‘OOK MAAR ÉÉN’⁵

A. Definitie en indeling van ontkennende woorden

Ontkennende woorden zijn woorden die samen met onbeklemtoonbaar *meer*⁶ een patroon kunnen vormen. Ik citeer uit het *MNW* (4.1296) een zin met ontkennend *en* en een met *niet*:

Menich wert daer gewont, dat hi *meer en* wert gesont, *Bloeml.* 2, 121, 504

Dit en segt *niet mere*, *Seven Vroeden* 1277

Er zijn twee groepen ontkennende woorden: *ne/en* dat enkel vlak voor de pv kan staan, en daarmee één zinsdeel vormt, en *niet*-woorden die niet aan de pv gebonden zijn.

Ontkennende woorden vertonen een sterke neiging tot stapeling: *niet*-woorden kunnen het onderling (*niemand niet*) en *nelen* kan het met een of meer *niet*-woorden (hi *ne sach mi niet* enz.) en met zichzelf (*nen* en *enne*). Maar ook sommige positieve woorden kennen stapeling: *ooit* > *ook maar ooit* > *ooit van m'n leven* enz. Stapelbaarheid hoort dus niet in de definitie van ontkennende woorden.

---

⁵ Positief *oyt ... en ...* komt pas in 2.2.3 ter sprake. – Positief *nelen* (> *niet*) is beperkt tot vraagzinnen (*ne bistu ...; ben je niet ...*) en is waarschijnlijk sterk verwant met positief (?) *nelen* uit *dan-/als-/of*-groepen: zie 2.1.1 enz.

⁶ “De ontkenning wordt herhaaldelijk niet uitgedrukt, zoodat de zin nu en dan het tegenovergestelde schijnt te zeggen van hetgeen bedoeld is. Vgl. Stoett, *Synt.* § 375”. Dat gebeurt vooral in consecutieve zinnen “doch ook in zuiver relatieve”:

Torec sloger twintech daer, dat si meer opstonden daernaer, *Lanc.* 24036 (*MNW* 4.1298)

Vgl. ook het *WNT* (9.396, 2c).

B. Soorten *ne/en*: niet eenzaam/eenzaam, verplicht eenzaam/fakultatief eenzaam, negatief/positief

Ne/en heeft soms beperkingen in verbindbaarheid. Het frekwentste mnl type is *ne/en* + *niet*-woord; *ne/en* is dan *niet-eeenzaam*:

ic *en* sie u *niet*
ic *en* sie u

In de laatste zin is *en* eenzaam en wel *fakultatief eenzaam*, want je kunt *niet* toevoegen. Daarentegen is *en* *verplicht* en *verplicht eenzaam* in bv.:

ende oec en twifeldem niet, *hine* [‘maar’] dede daerna dat hi behiet
(Stoett 1923: 159)

In de eindzin (de zin vanaf *hi*) is weglating van *ne/en*, en toevoeging van een *niet*-woord uitgesloten, maar in *dan*-groepen is *ne/en* zover we weten weglaatbaar:

ghien moget *niet* vorder rechten dan v manne *en* wijsen (Hellings
1952: 266.P 4004v; in de Reynaert B ontbreekt *en* in de *dan*-groep)

Hier is *en* in de *dan*-groep dus fakultatief, maar als het voorkomt, is het verplicht eenzaam, al staan er bijna altijd een of twee ontkennende woorden voor de vergr. trap, d.w.z. in de voorzin. Zo bezien is *en* hier in de grote zin zelden eenzaam.

Bijna altijd is *ne/en* natuurlijk *negatief*, maar in het laatste voorbeeld is het misschien heel licht *positief* of betekenisloos; vandaar het vraagteken tussen haakjes na *positief*. – Positief *ne/en* heeft bijna altijd syntaktische beperkingen.

C. Soorten *noyt*: negatief/positief

Noyt is bijna altijd negatief en heeft in de betekenis ‘nooit’ bijna altijd *ne/en* bij zich en syntaktisch is het verder weinig beperkt, maar positief *noyt* is altijd eenzaam en meestal syntaktisch nog verder beperkt: zie het *MNW* (4.2331, 2387 en 2495v).

D. Soorten (*ne*)*geen*-: negatief/positief

Naast het hele frekwente negatieve (*ne*)*geen*- is er het positieve dat we vanwege z'n grote zeldzaamheid hier verder niet bespreken; in onderstaand

voorbeeld kan het afhangen van positief *nie* (vgl. ABN negatief *nooit geen* waarin *geen* een stapelende bepaling is bij *nooit*):

Daer sach hi in, sijt seker des
Meer sirheiden dan hi sach *nie*
In *negene* [‘ook maar ooit in ook maar enige’] stede vor die (Jonckbloet
1849: 80.11808) [1320 – 1325] (vlaams⁷)

Het stapelt ook hier *nie*.

1.1.1. Positief (?) *en*, positief *noyt* (positief *oyt ... en* ‘ook maar ooit’) en positief (*ne*)*geen*- hangen meestal af van de *dan-/als-/of*-groep

De drie (vier) positieve varianten hebben gemeen dat ze meestal afhangen van een *dan-/als-/of*-groep, maar positief (?) *en* kent enkel deze mogelijkheid (2.1.1), positief *noyt* heeft naast deze, ook een aantal andere (zie 2.1.2); positief *oyt ... en ...* is een latere variant van positief *noyt*, en positief (*en*)*geen*-staat bijna altijd in een *dan-/als-/of*-groep.

1.1.2. Positief (?) *en* en positief *noyt* hebben vaak eenzelfde hoofdw (of gezegde) in de voorzin en in de *dan-/als-/of*-groep

Als het almachtige rijm het toelaat, is in onze voorbeelden het voorzins-hoofdw (of gezegde) in de *dan-/als-/of*-groep herhaald. Mogelijk zijn:

1. letterlijke herhaling:

hi *dranc* vele wijns mere dan hijs *noyt dranc* binnen sijnen leven
(*Delftse Bijbel* Jud. c. 12) [1477] (hollands)

2. vervanging door een vorm van *doen* (dat kan niet bij ww’s als *zijn*):

Dat hem *ne* mach dat sonneschijn
Geliken nit na minen wane
Meer dan der sonnen *doet* die mane
Of dat sterrelicht en doet
Den dage daert af wesen moet (*en* blijkt hier fakultatief: *der sonnen doet* tegenover *sterrelicht en doet*) (CG II-5: 404.1918vv) [1263-1270]
(oostbrabants-limburgs)

---

⁷ In het algemeen neem ik dateringen en lokaliseringen over van de Vreese (*MNW* 10).

3. samentrekking in (een deel van) het gezegde:

Else Lanceloet alle hadde besien,
 Wart hi drover van desen
 Dan hi *noit* eer hadde gewesen (Postma 1998: 398.24614vv) [1320 – 1325] (vlaams)

Hier is een soort samentrekking in *drover*.

Bij *en* en bij *noyt* komen de verschillende categorieën vrij vaak voor. Ik geef de twee schema's⁸; eerst dat bij *en*:

	herhaling	vervanging door <i>doen</i>	samentrekking	rest	rijm
13 ^e eeuw		4	1	3	1
14 ^e eeuw	1	2	5		
15 ^e eeuw	1	6	1	4	
16 ^e eeuw	2	3	7	2	1
17 ^e eeuw			6	1	4
18 ^e eeuw			17	1	
19 ^e eeuw			1	6	
20 ^e eeuw					
totaal	4 = 5%	15 = 19%	38 = 47,5%	17 = 21%	6 = 7,5%

Dat aandeel van de vier types is hier 71,5 %.

Bij *noyt* is het schema:

	herhaling	vervanging door <i>doen</i>	samentrekking	rest	rijm
13 ^e eeuw	1	10	10	3	1
14 ^e eeuw	14	21	15	9	1
15 ^e eeuw	7	2	7	11	
16 ^e eeuw					
totaal	22 = 21%	33 = 31%	32 = 33%	16 = 15%	2 = 2%

⁸ Op de horizontale as wordt onderscheiden tussen de specifieke categorieën 'herhaling – vervanging door *doen* – samentrekking' en de restcategorie. Bij die laatste worden de gevallen waarin de almachtige rijm dwang een voor-de-hand-liggende woordkeus m.i. veranderd heeft, apart vermeld. Op de verticale as komen periodes in de taalgeschiedenis:

Hi verdiender meer goets an
 Dan Artur *nie* gewan (Jonckbloet 1846: 288.43057v) [1320 – 1325] (vlaams)

Hier is het totale aandeel van de herhalingen van de vier types dus 85%. Ik weet niet waarom het buiten rijmgevallen geen 100% is, maar wel is nu duidelijk, waarom positief (?) *ne/en* en positief *noyt* zo zeldzaam zijn.

Merkwaardig is nog dat allebei de types ook vlakverzakking kennen: *ne/en* uit de *dan-/als*-groep kan enkele vlakken lager staan als het ontkenkende woord in de voorzin en *noyt* kan ook bijzinsdeel uit de *dan-/als*-groep zijn:

Ende hi wart wel geware das
Dat die gygant vele starcker was
Dan enech man dien hi *noit* eer vant (*noit* is bijzinsdeel) (Postma 1998:
286.22023vv) [1320 – 1325] (vlaams)

1.2. DE SPECIFIEKE BOUW VAN *DAN-/A(L)S-/OF*-GROEPEN

Er zijn genoeg redenen om uitvoerig aandacht te besteden aan de bouw van *dan-/a(l)s-/of*-groepen. Niet alleen is die erg ingewikkeld en uniek in het nederlands-duits taalgebied, maar bovendien kent dat gebied sinds eeuwen vrij zeker een kunstmatige (op latijnse invloed berustende) tekstregel die dwingt tot een vw-onderscheid na stell. en na vergr. trap: even groot *a(l)s/groter dan* en so gross *wie/grösser als* met varianten. Maar alles wijst erop dat in elk geval veel nederlandse dialecten dat systeem niet of vrijwel niet kennen, en dat heeft met name het vw na de vergr. trap sinds eeuwen in het brandpunt gezet van de belangstelling van schrijvers, schoolmeesters, tekstkundigen en tekstpolitici.

Nader onderzoek zal straks evenwel laten zien dat ook de stell. trap en *zoa(l)s*-zinnen de positieve pendanten kunnen bevatten die we nu bestuderen.

We zullen ook nog zien dat in latijnse teksten onderscheiden een vorm kan zijn van kunstmatig ingrijpen, en dat die tekstbehandeling waarschijnlijk onder latijnse invloed ook bij *a(l)s/dan* vanzelfsprekend geweest is.

1.2.1. Moderne talen en teksten

Hij is groter *dan ik*, de kamer is nu groter *a(l)s toen ik jarig was* enz. enz. bevatten groepen als *dan ik*, *a(l)s toen ik jarig was* enz. enz., die bijna altijd bij een vergr. trap, een stell. trap, een *zoa(l)s*-zin of een *niet*-woord horen, en heel vaak een soort nevenschikkig bevatten (*hij/ik, nu/toen ik jarig was*)⁹.

---

⁹ Bij de buitenbouw zien we dat alleen *meer ... as ...* en *minder ... as ...* één zinsdeel kunnen vormen:

meer koeien as stieren (kocht)(ie)

Hun binnenbouw kent een groot aantal mogelijkheden, maar *dan ik* enz. is geen bijzin; vandaar de bredere naam *groepen*, genoemd naar hun beginwoord: *dan-/a(l)s-/of-groepen*.

1.2.1.1. Het ABN¹⁰

De problematiek rondom de trappen van vergelijking is het gevolg van eenzijdige morfologische indelingen van de traditionele spraakkunst die zich (alweer: onder latijnse invloed) concentreerde op uitgangen, nl. *-er* en *-st*. De syntaktische indeling ziet er heel anders uit. Die verbindt – om te beginnen – blijkens de *as-/dan-groepen* de *niet-woorden* met die *bwbn's*.

De binnenbouw is eerste indelings-kriterium: sommige types kunnen hier hoogstens maar één “zinsdeel” krijgen na *as* enz. (bv. die na *niet-woorden*: niks as *geld*), maar die na *zo* of na *net* alleen (*zo* as ik dacht), die na *zo* + stell. trap (*zo groot* as ik dacht) en die na vergr. trap (*groter* as ik dacht) kennen behalve *zn-* ook *ww-patronen* (en *ww's*):

(hij)(wil) liever tekenen as schilderen

Syntactisch is de indeling bij de trappen van vergelijking plus de *niet-woorden* dus:

1. geen *as-/dan-groepen*: overtr. trap en *te* + stell. trap¹¹
2. wel *as/dan-groepen*
  - a. na *zo* + stell. trap + *as* en na vergr. trap + *as* kunnen *zn-* en “alle” types *ww-patronen* volgen;
  - b. na *as* kunnen alleen *zn-patronen* volgen en *wie-/wat-zinnen*: *niet-woorden*.

De overtr. trap staat bovendien apart door nabep. met *van* + *zn-patroon* (*van de hele groep* enz.) of met *ww-patroon* (*die ik ken* enz.). De stell. en de vergr. trap vormen dus een klein maar stevig geheel.

---

¹⁰ De nu volgende tekst is deels een herhaling, deels een ingrijpende bewerking van Paardekooper [1986]: 4.4.2.4.

¹¹ *Te groot as dat ik ...* is een geval apart.

A. Stell. en vergr. trap

De nevenschikbaarheid tussen die twee (even groot *of* groter as ik dacht) steunt de indeling van zoëven onder 2; die ontbreekt immers bij verbindingen met de overtr. trap:

even groot of groter *as ik verwacht had*
het grootst of groter *as ik verwacht had* (uitg.)

De stell. verschilt weer van de vergr., doordat de *as*-groep binnen de eerste bij een voorbep. hoort (meestal *even* of (net) *zo*), en die bij de tweede bij de kern:

hij is (*net*) *zo* groot *as ik verwacht had*
hij is *even* groot *as ik verwacht had*

Zo ... as ik verwacht had en *even ... as ik verwacht had* zijn dus bepaling bij *groot*, en binnen die bepaling is *zo* resp. *even* weer de kern. Verder blijkt de groep stell. + vergr. trap + nabep. sterk verwant (maar niet identiek) met *zoas*-zinnen:

zoas ik verwacht had, is ie gister geslaagd

Anders/ander(e) sluit zich aan bij de vergr. trap, en groepen met *zelfde* (*een-zelfde* enz.) lijken op *zoleven* voor een stell. trap:

zo groot as jij
de *zelfde* as jij

Na *as* is *dat* invoegbaar, maar alleen als eerste woord van een pv-zin:

ik zie hem minder as *dat* jij (uitg.)
as *dat* ik gewoon *was* (*dat* is eerste woord van een pv-zin)
as *dat* wie in z'n buurt woont (uitg.: het eerste woord van de pv-zin is *wie* en niet *dat*)

As-groepen kunnen geen negatief *niet*-woord bevatten:

hij is kleiner as ik *niet* gedacht had (uitg.)

De syntaktische indeling van de trappen van vergelijking enz. zet stell. en vergr. trap dus bij mekaar en bij die twee weer *zoals*-zinnen. We komen daarop terug.

Tot daar de mogelijke syntaktische systematiek bij de stell. trap, de vergr. trap, *te* + stell. trap, *anders/ander(e)* en *zelfde*.

B. *Niet*-woorden

Niet-woorden hebben hele beperkte *as*-groepen¹²; na *as* volgt – zoals gezegd – hoogstens één zinsdeel: een beperkt zn- of ww-patroon:

nergens	<i>as in de stad</i>
niemand	<i>as wie erom vraagt</i>
geen mens	<i>as alleen jij</i>
nooit	<i>as alleen jij 's morgens</i> (uitg.)

De twee vergeleken elementen zijn het *niet*-woord¹³ en het daarmee sterk verwante stuk na *as* enz. Hier dus *nergens* en *in de stad* enz. En *as* betekent ‘behalve’, en is daardoor te vervangen.

1.2.1.2. De dialecten: enkele steekproeven

De nederlandse en friese dialecten lijken in het algemeen hetzelfde systeem te hebben als het ABN. Maar dat kan op tekst- en/of op ABN-invloed berusten: verschillen kunnen in de loop van de eeuwen verdwenen zijn.

Hoe dan ook: bezuiden de grote rivieren is de kans op afwijkingen van het ABN het grootst. Bovendien is dat gebied heel belangrijk vanwege de aansluiting bij onze oudste teksten, z'n konservatisme en z'n rijkdom aan oude woordenboeken. Nadelen zijn dat het materiaal schriftelijk is, soms erg fragmentarisch en vrijwel totaal onondervraagbaar. Het mondelinge (ondervraagbare) is meestal beïnvloed door tekst en ABN.

Ik bespreek diachroon enkele zuidelijke systemen: het oude Westvlaams van de Bo en het moderne Oostends op basis van uitvoerig mondeling onderzoek, oostvlaamse, brabantse en limburgse vooral op basis van veel fragmentarische waarnemingen van wordenaars.

A. Westvlaamse dialect-systemen

1. de Bo

De Bo geeft veel spraakkunststof. Onder *dan* (1873: 211) zegt ie: "Dit woord hoort men niet in de volksspraak, waar het vervangen wordt [...] door

---

¹² Zie Paardekooper [1986]: 3.5.2.2.2E5.

¹³ *Geen boek, geen huis* enz. zijn anders gebouwd als het starre *geen mens* dat een vn is: 'niemand'.

als in den zin van 't fr. *que* na een comparatief enz. Hij is grooter *als* ik". Daarmee correspondeert wat ie onder *als* schrijft: "(wvl. ook *ols*, *as*, *os*), voegw. Overal gebruikt bij 't volk en bij onze vorige schrijvers, in plaats van *dan*, achter den comparatief en achter *niemand*, *niets*, *anders* enz. Meerder *als* gij. Rijker *ols* zijn broeder. Anders niemand *as* gij [...]" (48).

Daarmee lijkt in strijd (onder *of*): "Voor *als* of *dan* in comparatieve ['vergeleijkende'] wendingen gebruiken wij meest *of*. Er was niets anders te branden *of* stroo, en 't was nog nat. Het rookt er al meer *of* dat het brandt. Hij kan zoo zeere ['hard'] loopen *of* een peerd. Zoo leelijk *of* een beer. Het is alzo onnoozel *of* dat het groot is [...]" (759). *Of*-groepen staan dus na stell. of vergr. trap. Maar /lik/ en /glik/ lijken te ontbreken in het type *zo sterk of een beer* enz.

Blijkbaar kwamen in de Bo z'n tijd naast *of* toch ook heel vaak *als/ols/as/os* voor. Tot dusver heb ik in wvl dialekten geen enkel spoor kunnen vinden van die vier varianten, – wel in wvl teksten [tot ± 1900]. Ook het Fransvlaams (Moeyaert mondeling) kent het verschijnsel waarschijnlijk niet.

Als-/of-groepen bij *niet*-woorden vermeldt de Bo vrijwel niet, ofschoon ie het verschijnsel noemt in het zojuist gegeven citaat van blz. 48.

2. Desnerck

Voor mondeling onderzoek in het Westvlaams heb ik geen bereikbaarder zegsman kunnen vinden als Roland Desnerck voor het Oostends. Stell. en vergr. trap (en *ander-*) hebben waarschijnlijk uitsluitend *of*:

zo groot	<i>of</i> gi
grodder	<i>of</i> gi
anders	<i>of</i> dank gepeisd adde ['als dat ik gedacht had']

Maar bij vaste uitdrukkingen met een bwbn treedt naast *of* ook *lik* of *glik* 'zoals' op:

zo sterk	<i>of/lik</i> e bèèr
zo stom	<i>of/lik</i> 'n ezel
zo zot	<i>of/lik</i> 'n achterdeure

Daartegenover bij een zn:

'n vint	<i>of</i> e boom (uitg.)
'n vint	<i>lik</i> e boom

En bij ww's:

loopm *lik* 'n oaze ['lopen als een haas']
eetn *lik* e wouf ['eten als een wolf']

Bij *niet*-woorden heeft het Oostends minder vlotte verbindingen: *niemand*, *nietnt* 'niks' en *nievers/nouwers* 'nergens' geven (weglaatbaar!) *of*:

't is ier *niemand*   *of* sjuuste mor ik
't is ier *nietnt*   *of* sjuuste mor allende
'k en *nievers* gewest   *of* (sjuuste mor) in de kaomer

Negatief *nooit* luidt *noejs vazleves*, en heeft alleen nevenschikkend *of* achter zich bij "vergelijkingen":

ie komt ier *noejs vazleves* of tsoe moeten zijn mé mijn verjoardag

Positief *nooit* 'ook maar ooit' luidt *vazleves nog*:

eje *vazleves nog* zwaor ziek gewest?

B. Oostvlaamse dialect-systemen

Voor de beschrijving van het Oostvlaams zijn twee oude werken onmisbaar: het woordenboek van Joos (1900) en de *Klank- en vormleer* van Teirlinck (1924). De eerste beschrijft met name het Waaslands, de laatste het zuidoost-vlaanderse Zegelsems (O 206), Teirlinck z'n geboortedorp (1924: 2).

1. Joos

Joos spreekt over de trappen van vergelijking en de *niet*-woorden allereerst in z'n korte spraakleer, punt 6, 7 en 21 (1900: 25vv). "De vergelijkende trap van meerderheid in de hoedanigheidswoorden en bijwoorden is gevolgd, niet van *dan*, maar van *als*. *David schrijft eenvoudiger als Hooft*. Zoo wordt *als* altijd gebezigd achter *niemand*, *niets*, *ander*, *anders* en *ievers*¹⁴. *Ik heb niets als droog brood.*"

De "volstreckte overtreffende trap" heeft *als* bij "eene vergelijking. *Zoo droog als poer* ['buskruit']. Ook is mogelijk *rijker als rijk* en eene vergelijking waarvan de tweede term *groot* of *iets* is. *Hij is zoo dom als hij groot is, zoo dom als iet(s)*".

---

¹⁴ Waarschijnlijk is *nievers* 'nergens' bedoeld.

“Als vergelijkende voegwoorden worden *als* en *gelijk* gebezigd: *als* achter een hoedanigheidswoord of een bijwoord, *gelijk* achter een werkwoord of een zelfstandig naamwoord. – *Zoo rap als ‘nen haas; loopen gelijk ‘nen haas; ‘ne man gelijk ‘nen boom.*

Soms komt *of* in plaats van *als*, *gelijkof* in plaats van *gelijk*. *Zoo rap of gij, loopen gelijkof gij.*”

In het eigenlijke woordenboek worden deze mededelingen grotendeels herhaald, maar nieuw is:

- a. onder *a(l)s* het nevenschikkende: “De zieke is weinig *als* niet gebeterd”;
- b. onder *a(l)sdat*: ”Als, vergelijkend. Hij verteert zooveel *alsdat* hij verdient”.

Daarnaast: “Hij verteert veel meer *alsdat* hij verdient”;

- c. onder *of*: “Ik weet zooveel *of* gij.” “Ook bekend in C[ornelissen en Vervliet], D[e Bo] en S[chuermans].”

Het is erg moeilijk om dat alles om te zetten in moderne termen en begrippen, – nog afgezien van wat *soms* betekent: slaat dat op plaatsen, generaties en/of individuen of gaat het om vrije varianten?

Met enig voorbehoud vertaal ik – samenvattend – als volgt: na *niet*-woorden, na *anders* enz., en na stell. en vergr. trap volgt *as*. Er zijn een stel halfvaste uitdrukkingen¹⁵, maar produktief zijn:

bwn	+ <i>as/of</i>
ww	+ <i>gelijk/gelijkof/gelijkas</i>
zn	+ <i>gelijk/gelijkof/gelijkas</i>

Dat lijkt ook ongeveer het oostendse (westvlaamse) systeem te zijn.

2. Teirlinck

De voortreffelijke *Klank- en vormleer* schrijft bij de trappen van vergelijking: “Zovl. dialect gebruikt nooit *dan* (evenmin de ndl. spreektaal); in de plaats van *aas*¹⁶ heeft zovl. ook *oof*. Zoo zegt men: *ze waas groeter aas* (daarnaast *oof*) *gije* [...]; *t eez ander bier aas* (soms *oof*) *t zijne* [...]; *niemand anders aas* (n. *oof*) *Koben* enz.”

---

¹⁵ *Zo dik als een mossel, zo groot als een toren* enz.

¹⁶ Ik vervang de fonetische tekens.

Na de vergr. trap komt de “volstreckte superlatief” die gevormd wordt door vergelijkingen”: *zoo stom aas nen eezele; ie e(s) soo bot aastie groot ees*” enz. Dit zijn dus vaste uitdrukkingen.

Het eigenlijke *Idioticon* (1908 – 1922) geeft naast herhalingen ook wat nieuws:

- a. “*As, gelijk*: in vergelijkingen. Men gebruikt *gelijk* (*lijk, lenk*) achter een ww, of een nw¹⁷. *Hie eet gelijk ‘m beeste. ‘t Was ne ma(n) gelijk nem boom. Werke gelijk ‘n slave. Bleuze lijk ‘n krieke. ‘t Es e maiske lenk ‘m blomme.* In al de andere gevallen gebruikt men *as*. *Zoo rood as ‘n kole vier. Zoo rap as de wend.*” (968).
- b. *Of* wordt “soms gebezigd voor *als, dan*. *Tieste was zoo groot of gije. Z’es rijker of ikke*” (309).

De *niet*-woorden bespreekt Teirlinck (1924: 206v) onder de partikels, maar *as*-groepen enz. komen daar niet in voor. Hetzelfde geldt voor het *Idioticon*. Het systeem van Teirlinck lijkt dus vrijwel identiek met dat van Joos: stell. en vergr. trap zijn syntactisch gelijk, bij bwn’s krijg je *as/of*, bij ww’s en zn’s *gelijk*.

C. Brabantse dialect-systemen

1. Antwerpen-stad (K 244) en Brecht (K 206)

De stad heeft i.p.v. ‘Pieter is minder groot dan Jan’:

Pier is nie so groot *as* Jan

“Het voegwoord tusschen de twee termen van den vergelijkenden trap is uitsluitend *as* (*als*), nooit *dan*.” (Smout [1905]: 77).

Maar voor de antwerpse Kempen (met name voor Brecht) lichten Cornelissen en Vervliet ons veel beter in: “Als vergelijkende voegwoorden bezigt men *als* en *gelijk*: *als* achter een hoedanigheidswoord of een bijwoord; *gelijk* achter een werkwoord of een zelfstandig naamwoord. *Zoo zuur als azijn; zoo zout als brak; vloeken gelijk ‘ne ketter; werken gelijk ‘ne slaaf; ‘en koei gelijk ‘en wolk; ‘en kamer gelijk een eiland.*”

---

¹⁷ Bedoeld is: zn.

Hier en daar in 't N., zooals te Brecht, komt bij sommigen *of* in plaats van *als* en *gelijkof* in plaats van *gelijk*. *Ik ben zoo sterk of gij; liegen gelijkof 'ne schéper* (schaapherder).” (1899 – 1903: 61).

Na *niemand, niet, nieverans* enz. krijgen we *as* (Cornelissen en Vervliet 1899 – 1903: 92).

2. Oerle (L 224)

“Als voegwoord van vergelijking staat [as] zo goed als altijd na een comparatief” (de Bont 1958: 28). Het systeem van Cornelissen en Vervliet (1899 – 1903: 61) gaat ook voor het Oerles vrijwel op, al dringt *as* langzamerhand op.

Bij de *niet*-woorden vinden we geen vermelding van een *as*-groep, maar op blz. 28 staan twee voorbeelden: *geenen eene ... as* en *nooit as*.

D. Limburgse dialect-systemen

Uit woordenboeken heb ik enkel fragmenten van limburgse systemen kunnen achterhalen. Zolders (K 361) *wei* is “vergelijkend: zoals, nu vaak *as*” naast *as* vw “v. tijd; v. voorwaarde; vergelijkend, i.p.v. *wei*; na comp.” (Lemmens 2004: 511 en 19). Het lijkt alsof de vergr. trap *as* of *wei* heeft; misschien heeft de stell. alleen *as*.

Het Hasselts (Q 002) heeft *as* na stell. en vergr. trap (Staelens [1982]: 47), Schelberg geeft voor het Sittards (Q 020) geen inlichtingen, Kats (1985: 12) heeft *es* voor de stell. en vergr. trap in het Roermonds (L 329), en Endepols (1955: 11) is onduidelijk. Hij geeft voor Maastricht (Q 095):

de bis groeter *es* iech | zoe groet *wie* z'ne pa (1955: 518)
'nen aandere *es* gistere
groeter *wie* iech

De vergr. trap heeft dus *es* naast *wie*, maar ze lijken gelijkwaardig. Ook de regel over de stell. trap ontbreekt, al is er één voorbeeld.

Bij de Rooy (1965: 19) vinden we duidelijkheid: “Shepherd vermeldt naast elkaar: ”eve/zoe dik *es*” en “eve/zoe dik *wie*” (p. 48) Schunck (*Vgw verg.*) zegt dat vergelijkend *es* in het Maastrichts “als concurrent van *wie* nauwelijks meetelt”(p. 42).

Gronsveld (Q 193) geeft onder *as* en *es* niks, maar *zoe groet es ze broor* bevat *es* na stell. trap, en ‘*r het mier es mich* ‘hij heeft meer als ik’ heeft *es* na vergr.

trap (Jaspars 1979: 579 en 292). Maar onder *wie* staat nog *Zoe gaw wie ich kên, doon ich 't* (558).

De mondelinge methode is ook hier ideaal. Frans Hinskens laat voor Ubach-over-Worms (Q 117b) weten dat ‘zo dikwijls als’ en ‘even dikwijls als’ allebei *wie* krijgen, net als *dikker es die van dich* ‘vaker als die van jou’ (*als* + zn-patroon). Maar ‘vaker als jij dacht’ (ww-patroon) heeft *es wie* of *wie* alleen, maar nooit *es* alleen.

Hier hebben we dus een heel ander systeem: wel zijn na stell. of vergr. trap *es* en *wie* mogelijk, maar bij een volgend ww-patroon is *es* misbaar en *wie* onmisbaar. De keus van de vw’s hangt dus niet af van woorden voor die trap, zoals bewesten Limburg, maar van het patroon erna. Na stell. en vergr. trap geven de beschrijvingen overal hetzelfde vw. Het vw na *niet*-woorden geven de woordenboeken niet, zover ik zie.

E. Zuidelijke systemen

We hebben enkel steekproeven genomen, en daarbij ongelijksoortige schriftelijke bronnen gebruikt; dat eist een algemeen voorbehoud bij de konklusies.

Toch is de slotsom gerechtvaardigd dat het zuiden hoogstwaarschijnlijk een tweedeling kent tussen Vlaanderen-Brabant en Limburg. Schematisch:

		stell. trap	vergr. trap	bwbn	ww	zn
Westvlaams (Oostends)		<i>of</i>	<i>of</i>	<i>of/lik</i>	<i>lik</i>	<i>lik</i>
Oostvlaams		<i>asdat</i>	<i>asdat</i>	<i>as/of</i>	<i>gelijk enz.</i>	<i>gelijk enz.</i>
Brabants	Brechts	<i>as enz.</i>	<i>as enz.</i>	<i>as enz.</i>	<i>gelijk enz.</i>	<i>gelijk enz.</i>
	Oers	<i>as</i>	<i>as</i>	<i>as enz.</i>	<i>gelijk enz.</i>	<i>gelijk enz.</i>
Limburgs (Maastrichts)		<i>es/wie</i>	<i>es/wie</i>			<i>wie</i>

Maar Vlaams, Brabants en Limburgs hebben vrij zeker geen verschil tussen stell. en vergr. trap, – op een hele zeldzame uitzondering na:

1. het Oostends en het Geraardsbergs kennen na stell. trap geen positief (?) *en* zoals de vergr. trap (2.4.1.1 en 2.4.2.2);
2. het Ubachs kent *wie* na stell. en vergr. trap, maar alleen na vergr. trap *es wie*; het Zolders bij de vergr. trap misschien of *as* of *wei* en na de stell. trap alleen *as* – zoals gezegd.

F. Zuidelijke vw-varianten

Ik geef naar provincie een overzicht van vw-varianten in de oude woordenboeken:

	tijd	varianten
de Bo	[1873]	<i>of/os</i> ¹⁸ / <i>ols/as</i>
Joos	[1900]	<i>as/of/gelijklas/gelijkof/alsdat</i>
Teirlinck	[1908 – 1924]	<i>aas/oof/gelijck/lijk</i>
Cornelissen en Vervliet	[1899 – 1903]	<i>as/of/gelijck/gelijkof</i>
Endepols	[1955]	<i>es/wie</i>

Die varianten zijn nergens fonisch, behalve bij de Bo (*os/as*), maar soms plaatselijk, nl. bij Cornelissen en Vervliet (*of* en *gelijkof*), en syntactisch vrij zeker gelijkwaardig: de Bo (*of/os/ols/as* (?)), Joos (*as* enz.), Teirlinck (*aas* enz.) en Endepols enz. (*es/wie*).

In twee opzichten valt het voorkomen van vw-varianten in oude woordenboeken op: allereerst vinden we tot onze verrassing meer als één variant naast mekaar, bv. *of/os* of *es/wie*. In de tweede plaats zijn er gelede varianten: *alsdat* is tegenwoordig enkel nog bekend in lv-zinnen in nagebootste dienstmeisjesbrieven, maar dat was vroeger veel hoger van stand (zie het *WNT* 2.262v). Het *MNW* en het *VMNW* geven het niet. De twee andere beginnen met *gelijk*: *gelijklas* en *gelijkof* bij Joos, en het laatste ook in het Antwerps. Het *MNW* (2.1249) geeft voorbeelden. Het type is dus erg oud.

Een aparte studie verdient het vlaams-groningse *of* dat met raadsels omgeven is. De etymologie is onduidelijk¹⁹ maar de oorsprong moet welhaast bij het nevensch. *of* liggen. In *zo groot of/groter of* is *of* immers nevensch. vw. Een tweede raadsel is de oorsprong van de lage stand ervan binnen Oost-Vlaanderen, die inkrimping van het *of*-gebied veroorzaakt moet hebben²⁰.

¹⁸ Westvlaams *os* moet uit *ols* ontstaan zijn; de *l* is dus autochtoon geweest.

¹⁹ Van kortrijks *of* zegt Debrabandere: “Dit typisch Wvl. *of* ontstond wrsch. < Mvl. *os* < *ols* < *als*” (1999) maar ik begrijp niet, hoe een *s* een *f* kan worden.

²⁰ In de bewerking van Broeckaert z’n teksten gebruikt Jacob (1932) precies één keer *of*, en hij drukt het dan kursief:

Mietje, daer hêk mynen keure van g’had, eer *of* ge gy [1811] (1932: 57)

Daarbij staat een hele belangrijke voetnoot: “Eer, eerder *dan* gy, in de gemeenzame verkeer, *als* gy. *Eer of gy, beter of hy, grooter of gy* enz. is onverdragelyk, zelfs onder de onbeschaefde

1.2.1.3 Moderne teksten

Bijna al onze teksten volgen een tweedeling: na de stell. trap staat *als*, maar na de vergr. (+ *ander* enz.) komt *dan*. Dat is een tekstonderscheid, dat al in het Mnl hyperkorrekties veroorzaakte, en dus botste met de oude taalregel. Hij doet het nu nog altijd, vooral in taal. Zelfs vooraanstaande neerlandisten gebruiken af en toe na stell. trap *dan*:

even mooi *dan* ik gedacht had (hyperkorrekt)

1.2.2. Oudere teksten

In het algemeen onderscheidt het kunstmatige mnl tekstsysteem zich in twee opzichten van dat van het ABN:

1. na stell. trap volgt *alsoo* enz., maar na vergr. trap (+ *ander* enz.) en na *niet*-woorden moet *dan(ne)* staan. Verdam schrijft niet helemaal terecht: “Het gebruik van *als* na een comparatief, voor *dan*, dat in de tweede helft der 16e eeuw in zwang komt, was mnl. nog onbekend. Men bezigde uitsluitend *dan (groter dan* enz.)” (MNW 1.368)²¹;
2. ze hebben een pendant bij de tegenpool van *niet*-woorden: *alle, altijd* enz. We vinden voorbeelden bij Stoett (1923: § 296v) en bij Verdam (MNW 2.53v) die er een aantal aan toevoegt.

---

volksklasse.” (Gent ligt vrij dicht bij de isoglos tussen *of* en *as*, en allebei de vormen zijn er nog steeds gebruikelijk.)

Binnen het *of*-gebied zelf heb ik nooit iets gemerkt van die diepe minachting voor *of*, die een voortdurende inkrimping van het *of*-gebied kan verklaren.

Ook in het noorden bestaat *of*: “Wel komt in Fri. en Gron. ([Westerkwartier]) de combinatie [zoo of] voor bij een verbinding met een subst. altans “bij den positief”: Hij is zoo groot *of* Jan (Net *of* 'n kind), *nét* zoo mooi *of* die” (Overdiep-vEs 1949: 654, noot 2). Maar ter Laan (1929: 647) konstateert hetzelfde bij de vergr. trap:

Dizze is mooier *òf* die.

“As wordt ook gebezigd in plaats van *òf* in vragen:

Moe vruig *as* ze de schere kriegen kon” (46)

²¹ Maar vgl.:

Ic wil eer sterven *of* ic bekinne

Bi wat saken ic tvlies ghewinne (de Pauw en Gailliard 1892: 6.189v) [± 1350] (west-vlaams)

Andere voorbeelden staan in de laatste noot van 2.2. Gevallen van hyperkorrekt *dan* heb ik verzameld in 2.2.1.7.

“Dit gebruik van *dan* in den zin van *behalve* heeft zich uitgebreid ook tot het geval dat geen ontkennend woord voorafgaat”:

God mach *al* sijn vrienden vlijen [‘schikken’] in hemelrijc, *dan* die partyen, Hild. 247,87

Wel naer waest (*Carthago*) *al* omme metter zee bevaen *dan* een deel an dene side (*Sp.* II⁵,45,64)

Alna doot bleef cleen ende groot, *dan* somich een die ontscoot, *Sp.* I⁵,45,29.

In Yerico daert *al* verslegen wort *dan* Raab mit *al* haren vrienden, *B. v.* 1357, 108c.

Si vloen *alle* ..., *dan* sijn wijf allene, *Sp.* III⁸, 40,10.

So dat hi doot was *al* gemene int lijf, *dan* in die borst allene, *Sp.* III⁷,45,11.

Soe dat hem *alle* dinc was ontseit *dan* sorghe, verdriet ende hertelic leyt, *MLoep* I,1191’

Hy soud behouden sijn vercoren *al* gader, *dan* Judas alleen, *O. H. Passie*, 13,272.

Selden dan alsse de geest dwanc, *Christ.* 1505.

De *dan*-groep hangt in één geval schijnbaar niet af van zo’n positieve pendant van *niet*-woorden (*al*: niemand, geen, *altijd*: nooit, *selden*: nooit). Eén keer schijnt het woord *onbekent* de verbinding met *dan* mogelijk te maken:

Onbekint was hi, *dan* van sinen wert, van *allen*

Maar het rijm eiste hier verplaatsing van *van allen*.

Stoett vergist zich als ie zegt:”Het tegenstellend karakter komt ook uit, wanneer *dan* volgt op een positief of een superlatief:

Ic hadde doet gheweset en hadde mi god niet *sonderlinge* [‘buitengewoner’] cracht gegeven *dan* den ghemeinen lieden (1923: § 295)

Vanwege de vergelijking tussen *mi* en *den ghemeinen lieden* moet hier *sonderlinger* bestaan hebben.

Bovendien vergist ie zich bij de interpretatie van *dan* in:

Die eerste antwoorden *dan* si horen, tonen hem sot te wesen

Dan is hier de wvl taalvorm van ABN lv meervoud *die* oftewel de pendant van het hollandse betr. vn *dadde* in *dadde ze hore*. Verder is *eerste* hier rangtw en geen overtr. trap.

Na een korte doorbraak [in de **17e eeuw**] van het taalsysteem (overall *as*), komt de mnl tweedeling terug, in navolging van de duitse: zie Schenkeveld-vdDussen 1963: NT 56.

1.2.3. Besluit van de specifieke bouw van *dan-/a(l)s-/of-groepen*

De kritiekloze navolging van de latijnse morfologische opbouw van de spraak-kunst (zie 1.3.1.1) heeft bij de *as-/dan-groepen* geleid tot een verkeerde formulering van de *en*-regel: zoals gezegd is die niet beperkt tot vergr. trap + *dan*, maar komt die ook voor na een stell. trap, in *zoals*-zinnen en na *niet*-woorden.

De stell. en de vergr. trap vormen daarbinnen syntactisch een heel sterk geheel; dat heeft waarschijnlijk ook voor onze mnl dialecten gegolden. Die hebben waarschijnlijk ongeveer het oudere vlaams-brabantse systeem gekend bij de “vw’s van vergelijking”: maar zonder scherpe isoglossen en met vaak binnen één plaats keuzes uit twee of meer vormen, waaronder enkele samengestelde. Het woord vóór de *as-/of-groep* (zn, ww, bn, bw) bepaalde het vw, en niet het verschil tussen de stell. of de vergr. trap!

1.3. FATALE LATIJNSE INVLOEDEN OP HET SPRAAKKUNSTSYSTEEM EN OP HET GEBRUIK VAN “ONTKENNENDE” WOORDEN

1.3.1. Fouten in het spraakkunstsysteem: morfologie boven syntaxis

Er zijn sterke aanwijzingen dat er een hiërarchie is tussen de centraal staande syntaxis en de meer perifere morfologie²². Zo zijn er talen waarin de morfologie vrijwel ontbreekt, bv. het Chinees dat als produktieve morfologische elementen vrijwel alleen een beperkt aantal toonopposities kent (mededeling van Jeroen Wiedenhof). Maar ook binnen het Nederlands falen morfologische opposities op verschillende plaatsen, zo bv. bij mnl *bet*, *wers*, *min* die uitgangsluys zijn, en toch gelden als vergr. trap, nl. op syntactische gronden, zo bv. de verbindbaarheid met *vele*, *in lanc so* als voorbep., met *dan-groepen* (*bat dan die ander*) en nevenschikkingen (*meer en starcker* enz.). Andere voorbeelden levert het ww: *ben/is*, *heb/heet* enz. hebben geen enkele morfologische geleiding.

---

²² Ik citeer Overdiep uit Corver (2006: 42): “Klank- en buigingsleer zijn niet de kern, ook niet het begin of de basis van een leerboek der Nederlandsche taal, zij zouden veeleer het slothoofdstuk moeten zijn.”

Maar omdat het Latijn een uitgebreide morfologie heeft, lag het voor de hand dat latijnse spraakkunstenaren aan morfologische criteria grote waarde toekenden en ze vaak als basis van hun indelingen gebruikten. Kritiekloze navolging van hun voorbeeld heeft in de nederlandse spraakkunsttraditie geleid tot ernstige vergissingen die moeilijk nog te herstellen zijn; we hebben het in 1.2.1.1 gezien bij de indeling van de “trappen van vergelijking”.

1.3.2. Invloeden van logika

Logika eist eenduidige begrippen en mijdt dus dubbelzinnigheid; woorden “mogen” maar één betekenis hebben. Daarom spellen we nog altijd *noch/nog*, *have/haven*, *joul/jouw*, *bind/bindt* enz. enz. In Hooft z'n *Waarnemingen op de Hollandsche Tael* (Zwaan 1939: 237 – 256) komt het woord *onderscheid(en)* liefst 20 keer voor.

Maar tekst is in onze tijd vastlegging van taal, en niet meer zoals vroeger standaardisering om eenheid te brengen in de eindeloze dialektische nuances: *huis* dat taalvarianten vertegenwoordigde als *huis*, *uis*, *huus*, *uus*, *hoes*, *oes*, *hois*, *ois* enz. enz. Tegenwoordig kunnen we zeggen: wat de taal verenigd heeft, mag de tekst niet scheiden.

1.3.2.1. Welke ontkennende woorden en groepen woorden kon het latijnse “voorschrift” treffen?

Het gaat om drie dubbelzinnige types: dubbele ontkenningen, gesplitste ontkenningen en “positieve” ontkennende woorden.

1.3.2.1.1. *Dubbelzinnigheid bij dubbele ontkenningen*

A. Twee *niet*-woorden

De latijnse spraakkunst verbiedt bepaalde dubbele en dubbelzinnige latijnse ontkenningen (bv. *nemo non*), omdat ze twee dingen kunnen betekenen: ‘absoluut niemand’ (stapelend), en – zelden – ‘niemand niet’ oftewel ‘iedereen’²³. Hebben onze voorouders nu enkel dit type overgenomen, of het latijnse “voorschrift” toegepast op alle dubbelzinnige gevallen?

---

²³ Ik formuleer hier erg simplistisch; voor onderscheiding naar tijd en schrijver bij latijnse “dubbele ontkenningen” verwijs ik naar Hofmann en Szantyr ([z.j.]: 796vv) en Kühner, Stegemann en Thierfelder (1955: 824vv).

We beginnen met Spiegel en z'n tijdgenoten. Hij schrijft: "In onze gewoonte van spreken alzer twee benenende woorden in een reden komen die zyn ghelyk by den Grieken krachtiger benenende/ zo zeydmen zegt niemand niet een woord hieraf/. maar by de Latynen maken twee nenen Ja/"(Dibbets 1985: 275v). In een blijkbaar belangrijke gevonden discussie beoordeelt Spiegel dat stapelende gebruik op grieks gezag dus positief. Vondel sluit zich daarbij aan: *niemant/niemand niet* staat in z'n drama's wel enkel drie keer in het rijm:

s' Ontdekt het *niemand niet* (Salemans en Schaars (1990: 1118v)
(28 hip 1093))
Wy misgunnen 't *niemant niet* (63 bat 388)
Nu vintmen *niemant niet* (68 her 1011)

Maar dat zal wel toeval zijn, want *nergens geen* (41 pet 1414), *noit geen* (48 sln 469) en *noyt niet* (28 hip 217) gebruikt ie ook buiten het rijm. Toch heeft na hem het latijnse gebruik gewonnen: "In de oudere taal werd *niet* toegevoegd in een zin waarin eenig woord voorkwam dat een ontkenning behelsde. Dit gebruik is nu nagenoeg verouderd" (WNT 9.1949). Het hogere griekse gezag neutraliseerde dus het latijnse "voorschrift" maar tijdelijk.

B. *Nelen* + een *niet*-woord

Voor ons is *nooit niet*, *nergens geen* enz. (twee *niet*-woorden) net zo goed een dubbele ontkenning als *nelen* + *niet*-woord, maar *nelen* moet in al z'n syntaktische mogelijkheden (verplicht eenzaam, fakultatief eenzaam enz. enz.) vaak iets anders betekend hebben als *niet*, sterk afhankelijk van verschillen in plaats en tijd.

Er zijn allereerst foneemvarianten met betekenisverschillen (zie 1), syntaktische varianten met betekenisverschillen (zie 2 en 3), en de al genoemde verschillen in plaats en tijd. Over al die varianten in de dialecten weten we bijna niks.

Van niet-eenzaam *nelen* hebben we taalgetuigenissen (zie 2), van verplicht tegenover fakultatief eenzaam *nelen* alleen tekstgevallen (zie 3); allebei wijzen ze naar emotionele momenten.

1. *Nelen* in het algemeen: foneemvarianten met betekenis-verschillen

Achter de drie frekwentste tekstvormen (*ne*, *en* en *n*) schuilen tientallen dialectvormen: allereerst stapelingen met (zeker bij hun ontstaan) betekenis-

verschillen, zoals *nen*, *nene* en *enne*; vervolgens allerlei klinkervarianten als bv. /ni, ni (?), nɛ, nɑ, nə, in, ɪn (?), ɛn, an, ən/ (zie Paardekooper 2006) die waarschijnlijk plaatselijk zijn en geen betekenis-varianten hebben, maar er zijn in elk geval limburgse plaatsen met een betekenis-oppositie /ən/ ‘niet stapelend’ /ɪn/ ‘stapelend’ (zie Paardekooper 2006:49).

2. Niet-eenzaam *ne/en* heeft soms een emotionele betekenis

“De” betekenis van *ne/en* bestaat niet; er zijn alleen varianten naar tijd, plaats, syntactisch type (verplicht eenzaam, fakultatief eenzaam enz. enz.), taal, tekst met voorschriften en tekst zonder voorschriften. Bovendien zijn – zoals we weten – bij ontkennende woorden semantische golfbewegingen normaal: stapeling > ontstapeling > nieuwe stapeling enz. Verder beschikken we vooral bij (onondervraagbare!) teksten enkel over “fragmenten” van het gebruik van *ne/en* door kopiïsten, en relatief weinig autografen. Onze mnl en latere eenheidsteksten zijn enkel een mengsel van het dialect van de schrijver of kopiïst, en wat ie van het tekstsysteem aan regels in z’n geheugen opgeslagen heeft. Zo bezien hebben we weinig riemen om mee te roeien, maar we zien wel waar we belanden.

Twee moderne taalkundigen nemen in hun dialect in niet-eenzaam *ne/en* een emotioneel element waar. Pauwels (1958: 454) zegt dat *en* in hoofdzinnen bij een *niet*-woord voorkomt “bij emfatisch spreken”. Liliame Haegeman is iets nauwkeuriger; ze schrijft : “k’*en* een kik niets gezeid ‘ik en heb ekik niks gezeid’ benadrukt dat ik niets gezeid heb in een contact waarin iemand suggereert dat ik iets gezeid heb” [7 febr. 2006]. In allebei de omschrijvingen zit een emotioneel modaal element: ‘ik ontken dit met klem’; dit *en* in *en* + *niet*-woord betekent voor de twee taalkundigen dus een versterking (stapeling) van de ontkenning.

3. Verplicht tegenover fakultatief eenzaam *ne/en*

Waarschijnlijk gehoorzaamde verplicht eenzaam *ne/en* aan andere regels als de fakultatief eenzame pendant, maar produktief eenzaam *ne/en* heb ik nergens meer in dialecten aangetroffen, zodat we aangewezen zijn op tekstonderzoek.

Er is een weinig beperkt mnl type met fakultatief eenzaam *ne/en* dat opvallend vaak vergezeld is door een stapelende bw bep. en door een hulpww van de ow (*willen*, *kunnen* enz.) met een emotionele betekenis, al dan niet verbonden met een hoofdww (zie bv. het VMNW 3242):

In wilde om alt goet van zassen

Al waers noch also vele

Dat icken plucken liete van der stede [1400 – 1420] (Brinkman en Schenkel 1997:183.2952vv)

Ende ghinc al die weerelt ontsteken

So dat ment gheblusschen *en* can [1400 – 1420] (idem 447.13928v)

In allebei de voorbeelden zijn nog verder stapelende elementen: *alt goet van zassen, al waers noch also vele, al die werelt* enz. Waarschijnlijk heeft fakultatief eenzaam *ne/en* vaker stapelende betekenis als verplicht eenzaam *ne/en*. Het lijkt dus waarschijnlijk dat dit hele oude type met weinig beperkt verplicht eenzaam *ne/en* een emotionele betekenis heeft, en daardoor aansluit bij die van de zojuist genoemde dialecten.

Wat die bw bep. betreft heb ik een aantal gevallen daarvan vergeleken met voorbeelden van de vra. en de voorw. wijs:

verplicht eenzaam *ne/en* in de vra. wijs (sterk beperkt);

verplicht eenzaam *ne/en* in de voorw. wijs (sterk beperkt);

fakultatief eenzaam *ne/en* (weinig beperkt).

Voor die drie types heb ik gevallen met bw bep. gezocht. Ik geef nu een aantal citaten uit een verzameling van enkele honderden, die eveneens ‘stapelende emotionaliteit’ suggereren, vooral door bepalingen als ‘op veel/alle plaatsen’, ‘op veel/alle tijden’. De eerste stapeling vinden we als: *int lant, indie werelt, ter werelt, in ertrike, onder der sonnen, up eerden, onder den trone*, de tweede als: *mijn daghen, in eenen jaere, in al mijn leven, in drien daghen, tot eenighen ure, in XI jaren*.

De vraag is: hoeveel percent stapelende bw bep. bevatten die drie types? De vragende wijs heeft 19 gevallen, maar geen enkel bevat een stapelende bw bep. Voor de voorwaardelijke met 39 gevallen geldt hetzelfde, maar de weinig beperkte tellen ruim 100 voorbeelden, waarvan er 33 wél zo’n bepaling bevatten; dat is dus eenderde.

Had verplicht eenzaam *ne/en* in de vra. wijs betekenis, en zo ja, was die positief? Z’n opvolger (ABN onbeklemtoond *niet* in de vra. wijs) is nog altijd positief (‘ja toch?’):

ben jij *niet* een goeie vriend van de burgemeester?

Dat is bovendien emotioneel, en datzelfde moet voor z’n voorganger gegolden hebben.

Verplicht eenzaam *ne/en* in de voorw. wijs heeft geen moderne opvolger gekregen; daarover valt dus niks te konkluderen.

Konklusie: enkele types verplicht eenzaam en fakultatief eenzaam *ne/en* hebben in bepaalde tijden en plaatsen een emotionele betekenis (gehad), die bij fakultatief eenzaam *ne/en* een korrelatie gehad kan hebben met een *niet*-woord²⁴.

1.3.2.1.2. *Dubbelzinnigheid bij gesplitste ontkenningen*

Groepen als negatief *iemand ... en ..., ergens ... en ...* kunnen betekenen ‘iemand uitgezonderd’, ‘één plaats uitgezonderd’, maar ook ‘niemand’, ‘nergens’. Maar *niemand* en *nergens* zijn ondubbelzinnig en hebben dus de voorkeur. Dat zou de grote zeldzaamheid in tekst kunnen verklaren van het type *iemand ... en ..., ergens ... en ...* enz. dat in taal is blijven bestaan [tot minstens in de **18e eeuw**]²⁵.

1.3.2.1.3. *Dubbelzinnigheid bij “positieve” tegenover “negatieve” ontkenkende woorden*

De dubbelzinnigheid van positief (?) *en* en positief *noyt* en (*ne*)*geen*- tegenover negatief *en*, *noyt* en (*ne*)*geen*- kan de oorzaak zijn van de grote zeldzaamheid en de al 13e-eeuwse vervanging van die drie.

1.3.2.2. **Latijnse invloeden verschillen per schrijver en per tijdvak**²⁶

Een voorbeeld van een persoonlijke keus (of afwezigheid van latijnse invloed) vinden we in de *Brabantsche Yeesten*; die zijn in drie delen uitgegeven (Willems 1839, Willems 1843 en Bormans 1869): het teksthandschrift van deel 1 is geschreven door broeder Anthonys uit Bergen-op-Zoom [± **1470**] (I 079). Het is “Westmiddelnederlandsch, lichtelijk Brabantsch gekleurd”. Deel 2 is een autograaf [uit **1432**], geschreven in het Zoniënbos en “Westmiddelnederlandsch, Brabantsch gekleurd”, deel 3 is een “critische tekst” van Bormans [uit ± **1410**], en ook “Brabantsch gekleurd” (*MNW* 10.127vv).

---

²⁴ Zowel *ne/en* als *niet* benoemen met de term “neg.” is dus een te grove karakterisering.

²⁵ Voorbeelden met *oyt ... nelen ...* ‘nooit’, *iemen ... nelen* ‘niemand’, *iet ... nelen* ‘niks’ en van stapelingen zijn opgenomen in bijlage 1.

²⁶ Geert Dibbets en Chris Heesakkers kenden geen artikelen of boeken over dat speciale onderwerp.

Die schrijvers en/of kopiïsten hebben positief *noyt* en positief (?) *en* heel verschillend gebruikt in hun tekstsysteem. Deel 1 heeft dat *en* nergens, maar *noyt/nie* komt zes keer voor in en buiten *dan*-groepen (16.318 regels), deel 2 heeft daarentegen vijf keer *en* en geen enkel positief *noyt/nie* (11.982 regels), en deel 3 (18.186 regels) heeft noch *en* noch positief *noyt/nie* (18.186 regels).

Na het Middelnederlands is de al genoemde houding van Spiegel belangrijk (“Grieks staat boven Latijn”): zie 1.3.2.1.1A. In latere eeuwen doet Halbertsma om dezelfde reden hetzelfde.

1.3.3. Besluit: de fatale latijnse invloeden bestaan nog altijd

De bestrijding van dubbele ontkenningen is overigens nog springlevend. Charivarius (1940: 32) houdt het bij “niet niet = wel”, Damsteegt ([1980]: 80) spreekt van “een ontkenning te veel”, Renkema ([z. j.] : 252) is genuanceerd en Klein en Visscher ([z.j.]: 239) noemen *nooit niet* en *niets geen* “geen fouten”. Daarentegen keurt de ANS ([1997]: 1642) *nooit geen* e.d. in tekst streng af: “In gesproken taal worden in strijd met de [latijnse !! PCP] regel ook wel twee negatie-elementen achter elkaar gebruikt die hetzelfde bereik hebben en samen als één negatie-element fungeren. Voorbeelden van dit soort dubbele negatie zijn:

- (i) Hij heeft *nooit geen* geld (= ‘nooit geld’) (“uitgesloten”) [...]
- (ii) Je ziet daar *nooit niemand*” (= ‘nooit iemand’) (“uitgesloten”) [...]
- (viii) Hij komt *nooit nergens*” (= ‘nooit ergens’) (“uitgesloten”)

Nog altijd bestaat dus het prestige van het Latijn ten koste van het Nederlands.

Het Afrikaans heeft de bestrijding – afgezien van eind-*nie* – overgenomen; zie bv. Carstens 1994.

2. NEDERLANDS

2.1. MIDDELNEDERLANDS: MATERIAAL

De keus van de teksten is beperkt: grotendeels poëzie en grotendeels vertaald of bewerkt. Vertaalde en bewerkte teksten hebben in het Mnl bijna altijd een latijnse of oudfranse bron. Het Latijn kent helemaal geen “betekenisloos” *non* in *quam*-groepen, en kan hier dus zelfs bij woordelijke vertaling

(bijbelteksten!) geen invloed gehad hebben. Het Oudfrans kent dat *non* wel, maar syntactisch verschilt het heel sterk van het nederlandse positieve woord.

2.1.1. Positief (?) *en*²⁷

Het aantal mnl voorbeelden met *en* is heel beperkt. Het *VMNW* geeft er onder *dan* (VI), *ander(s)* en *el* geen enkel, het *MNW* doet het onder *dan* (2.51vv), *ander* (1.41), *anders* (1.413v), *andersins* (1.414v) en *el*, *elre*, *els* enz. (2.608vv) evenmin.

Stoett geeft één voorbeeld. Duinhoven (1997) zwijgt erover, maar onze meester-spraakkenner voor oudere teksten – W. L. van Helten – heeft in een artikel aandacht gewijd aan *en* dat je alleen “bij uitzondering” vindt (1885: 238). Z’n oudste vindplaatsen zijn [van 1432]. Overigens houdt ie zich niet verder bezig met *en*, misschien vanwege de “verdachte” oorsprong: “naar alle waarschijnlijkheid hebben we hier [vanwege die zeldzaamheid] niet aan een zelfstandige genesis, maar aan een navolging van het Ofra. te denken.“ Ik citeer de voorbeelden (twee zonder een ontkennend woord):

Die welke meinde te houden bat
Die heerlijkheit in harer eeren [...]
Dan dabt van Lobus *en* dede (*Brab. Jeesten* 2.89) [1432] (de voorzin heeft geen ontkennend woord)

Ende *niet* veel meer *en* creegh [...]
Dan die van Lobus voren *en* dede (*Brab. Jeesten* 2.89) [1432]

Die en sochten daer ter stede
Niet mer dan hi hem *en* dede (*Brab. Jeesten* 2.207) [1432]

daer si wouden
Meer scaden doen [...]
Dan in Brabant *en* was ghedaen (*Brab. Jeesten* 2.346) [1432] (de voorzin heeft geen ontkennend woord)

---

²⁷ Het vraagteken voor *en* wijst op een voorbehoud bij z’n betekenis. Twee dingen pleiten ervoor dat dit *en* in elk geval bij z’n ontstaan een positieve betekenis gehad moet hebben: de parallel met positief *noyt* en positief (*ne*)*geen-*, en daarnaast vooral het feit dat het sterk positieve *nicht* het in het duitse taalgebied vervangen heeft; zie 3.2.1.

Ik voeg daaraan 8 voorbeelden toe bij een vergr. trap (drie zonder ontkenkend woord):

doe si totten eylande begonden te varen, quam een geluckich wynt in hoer hulpe, soe dat si *niet* meer *en* arbeiden dan hoer macht *en* mocht liden (Moltzer [1891]: 9) [eind **15e eeuw**]

Item, oft hertoghe Wencelijn eere
Storve dan vrou Johanne *en* dede (geen ontkenkend woord) (Willems 1843: 40.1115v) [**± 1470**]

Dat si *niet* te meer van man *en* wyst ...
Dan ic *en* dede (*Rubben* 154) [**1432**] (westmnl-brab.)

ghien moget *niet* vorder rechten
dan v manne *en* wijsen (*Reynaert*, Hellinga 1952: 266.P4004v) 71r,
Gouda [**1479**] (in B ontbreekt *en* in de *dan*-groep)

ghi *en* sijt *niet* meerder dan hi *en* is (*Boec vanden Levene Ons Heren* 74r) (Antwerpen **1487**)

In een voetnoot geeft ie nog:

Daer en is *geen* ander god ... dan gi *en* sijt (*Oude Testament*; katalogus hss. Mij Lett., nr. 531)

Doe seidi dit was een wigant
Die meer dede binnen twaelf jaren
Dan wi *en* doen in al onse jaren (geen ontkenkend woord) (Govers e.a. 1994: 154.293vv) [**1460 – 1470**] (Geraardsbergen; O 228)

Een *dan*-groep bij een *niet*-woord:

Want hi doet teekene openbare
Die *niemen* dan die god *en* ware
En mochte doen in erdrike [**1300 – 1400?**] (brabants?) (Oudemans [1855]: 98.3329v)

Ik voeg hier een aantal oudere voorbeelden aan toe. De drie oudste vinden we in het *VMNW* (808). Ze komen uit het (limburgse !) Diatessaron; het *niet*-woord is telkens *nit te meer*:

Dits dan also vele te seggene, alse of hi seide: *nit te meer dan* de borch volmakt <en> mach werden sonder toedaet van coste, ende *nit te meer dan* de coninc orloge en mach toe brengen [...] (de Bruin 1970: 84.11-16) [**1291-1300**]

Nit te meer dan de propheten willen [ha]re mirakelen en warchten
[‘wrochtten’] van donghelouige van haren lande (de Bruin 1970:91.34-
50) [1291-1300]

Het CG (II – 5 en 6) levert 6 gevallen, de Reynaert één en het Comburgse
hs één:

Gelijc dat moet geuallen hen
Die quite en sijn uan sonden *nit*
Alsic en was [‘zoals’] (CG II-6: 112.4468vv) [1280-1290]

en *gene* miraculen cleyne noch groet
aen haer gescien liete in haer doet
daer hise voer de liede mede
eerde, *als* hi oec *en* dede [‘zoals ie ook deed’] (CG II-6: 148.1740vv)
[1280-1290]

Mar neen hi niet, want hine merret
Daer *langer nit* dan ic *en* doe
Mine oge op, ende weder toe (CG II-5: 404.1912vv) [1263-1270]

Dat hem *ne* mach dat sonneschijn
Geliken *nit* na minen wane
Meer dan der sonnen doet die mane
Of dat sterrelicht *en* doet

Den dage daert af wesen moet (*en* blijkt hier fakultatief: *der sonnen*
doet tegenover *sterrelicht en doet*) (CG II-5: 404.1918vv) [1263-1270]

Want *nit te meer* dan ic *en* can (*en* staat op rasuur, en is dus later toe-
gevoegd) (CG II-5: 404.1935) [1263-1270]

En es clerc weet voor waer
So vroet wil hi minne volghen naer
Hine werter mede in dole (Brinkman en Schenkel 1997: 187.3087vv)
[1400-1420]

ghi en zaget *nye* vogel so braeuwen [‘aan een vogel iets gewroken
worden’ (MNW 1461)]
Die stilre hielt sijn lede
Dan ysegrim die sijn *en* dede
Doemen dus onscoeyde (Hellinga 1952: 183) (B 2879vv) [± 1470]
(hollands) (in A, F en P ontbreekt *en*)

Vier proza-gevallen komen uit Marialegendes (de Vooyo [z.j. 1 en 2]) van in totaal 731 bladzijds oftewel ongeveer 20.000 woorden.

Want ic en hebbe *nye* scoenre moeder ghesien dan ghi *en* sijt (de Vooyo [z.j. 1]: 67.15v) [1479] (leids)

O vrouwe dorst icket segghen so en hebbe ick *nye* gheliker mensche ghesien dan ghi *en* sijt der gheenre daer ic om claghende bin (de Vooyo [z.j. 1]: 415.25vv) [1479] (leids)

Doen antwoorde dat reyne suver wijf sij en woude anders *niet* dan hij *en* woude gheliefdet hem het gheliefde haer oock (de Vooyo [z.j. 2] 173.24vv) [1500 – 1600] (brabants)

Ik wane O zuete edele bloeme dat die erde *noeyt* edelre vrucht en droech dan ghi *en* sijt (de Vooyo [z.j.]: 178.6v) [1500 – 1600] (brabants)

Alle vier de citaten hebben *en* + een *niet*-woord (*nye*, *nye*, *niet* en *noeyt*) vóór *dan*. Gevallen met *noyt* in de *dan*-groep komen hier niet voor.

Froissart z'n *Cronyke van Vlaenderen*, vertaald door Gerijt Potter van der Loo levert er twee op 554 bladzijds proza:

ende ghij en most oic *niet meer* somtijts up hairluden lijff off leven punten ['je toeleggen op'], dan men *en* doet uptie zwaluwen of vinken, die men in den tijden vanct ende doot (de Pauw 1898: 127) [1382] (hollands; vertaald)

dit volk [...] *en* sijn van yser noch stail gemaict *niet meer* dan wij *en* sijn (de Pauw 1898: 284) [1382] (hollands; vertaald)

2.1.2. Positief *noyt/nie/nemmer* enz.²⁸

Voorbeelden van positief *noyt* zijn bij vHelten (1885: 236v) heel talrijk. Ik wijs op de hoge frekwentie van *eer*, *ere te voren* e.d., ook buiten rijm²⁹. Nergens heeft de voorzin een ontkennend woord; positief *noyt* blokkeert dus

²⁸ Uniek zijn twee gevallen (uit hetzelfde handschrift) van negatief *noyt ... en ...*; ze hebben gemeen dat het ww-patroon niet *dan* als eerste woord heeft, maar vlak na het vw begint; een engelse parallel is de *zif*-zin uit noot 62 onder 4; in het Nederlands zijn *dan dat*-groepen parallellen:

Hy *en* was mit alle sine reden
Meer ghestelt tot goeden seden [...] *Dan* dierre *nye* mede om *en* ghinghe ['nooit']
[± 1480] (vooral hollands) (Bisschop en Verwijs 1870: 84.27vv)

naar twee kanten: naar een ontkenkend woord in de voorzin, en naar *ne/en* in de *dan-/als-/of*-groep vgl. 2.4.3.1.

Het *MNW* (4.2495) noemt een aantal syntactische omgevingen waarin positief *noyt* vaak voorkomt³⁰: onder *nemmer* (4.2331) wel voorbeelden met *eer nemmer* ‘eer ook maar ooit’, met overtr. trap + *nemmer* ‘ook maar ooit’ en enkele “vrije” gevallen, maar niet met vergr. trap + *nemmer* ‘ook maar ooit’; onder *nemmermee* (4.2333v) is er één met vergr. trap; ook *nie* (4.2387v) heeft maar één citaat met vergr. trap (naast een met *alse*). *Noyt* (4.2495vv) levert er acht:

Dat vele meer es mine sonde,
dan ic *nemmermeer* ghebetren conde (*Rijmb.* 887) [1285] (vlaams)

Meer goets dan Artur *nie* gewan (*Moriaen* 511) [1300 – 1400] (vlaams)

Mijn herte es [...] *blider* [...] dant *nooyt* was (*L. o. H.* v 540) [1438]
(oostbrabants-vlaams)

Die maecht die *droever* was dan gi *noit* saecht (*Lorr.* I.245) [± 1350]
(brabants)

Dat is dus ‘als wie er nooit mee om zou gaan’, en *nye ... en ...* is het negatieve.
Het tweede voorbeeld komt van dezelfde tekst:

Mar alst hem dan also beproeft,
Dattet [kint] boosheit achterlaet
Ende betert dattet heeft misdaen
Die vader salt dan bet ontfaen
Dan oft des *nye en* [‘nooit’] hadde begonnen [± 1480] (vooral hollands) (Bisschop en Verwijs 1870:115.140vv)

Hier bestaat de *dan*-groep uit een *of*-zin. Het eerste voorbeeld heeft een ontkenkend woord (*en*) in de voorzin, het tweede niet.

²⁹ Die hangt natuurlijk samen met de bekende betekenisplitsing van *noyt/nie* die op een verleden slaan, tegenover *nemmer* (< *niet meer*) dat op een toekomst betrekking heeft. – Voorbeelden zijn opgenomen in bijlage 2.

³⁰ Verdam geeft een – uiteraard onbruikbare – semantische omschrijving: “bij vragen en uitroepen, en ook andere, b.v. onderstellende, zinnen, waarvan het begrip als eene halve ontkenning wordt gevoeld” (*MNW* 4.2495v). Vgl. ook Stoett (1923: § 233vv).

Het gaat in feite om een stel omgevingen waarin de stapelende betekenis ‘ook maar ooit’ heel frekwent is: Verdam z’n opsomming betreft dus – veel ruimer – een betekenis-kategorie, waarbinnen *noyt* ‘ook maar ooit’ heel frekwent is naast andere (negatieve en positieve) stapelaars, zoals *nen* (?), *oyt en*, *van ze leven*, *ook maar ooit* en zwaar beklemtoond *oyt*. Let wel: we spreken nu niet specifiek over de *dan*-groep, maar nog altijd over een aantal frekwente syntactische posities van de semantische stapelaar ‘ook maar ooit’.

De voorbeelden worden opgenomen in bijlage 3; de presentatie gebeurt op basis van syntactische feiten.

So sal hi mi haten vele *mere* dan hi *noit* dede *ere* (Rein. I.3193) (zie onder B) [± 1420]

(Hi) verdiende *meerre* benedixie dan hi *nooit* te voren hadde (Ruusb. 1.19)

Ende ward moghender als wijt horen.

Dan hi [*n*]o*it* was te voren (CG II-3: 396.16544v) [1285] (vlaams)

Dar mee volx in bleef te samen.

Wanic dan [*n*]o*it* in wighe dede (CG II-3: 497.20825v)

Teest 472.

Alsoo wijs . . . also *nie* mensce was (Ruusbroec 2.141) [1320 – 1325] (vlaams)

Het VNMW geeft geen voorbeeld met een *dan*-groep onder *nemmeer I*, *nemmeer II*, *nemmermee*³¹ en *nemmermeer*. Wel is er onder *nie* één voorbeeld (3298): zie de volgende noot.

Het was dus zaak om teksten door te nemen; ik heb Lutgart, Christina en de Enaamse kodeks gekozen, de *Lanceloet* (Besamusca en Postma 1991, Besamusca 1991, Brandsma 1992, Postma 1998 en voor het laatste stuk Jonckbloet 1846 en 1849). Verder het Comburgse handschrift (Brinkman en Schenkel 1997), het m.i. oostbrabantse hs.-vHulthem (Brinkman en Schenkel 1999), Hein van Aken (vdBergh 1846 en 1847), *Die Rose* (Verwijs 1868), de *Perceval* (Oppenhuis de Jong 2003), de *Lantsloot vander Haegedochte* (Gerritsen 1987), de *Roman van den Riddere Metter Mouwen*, de *Reynaert* (Hellings 1952), de *Walewein* (vEs 1957), Boendale (Snellaert 1869) en Ruusbroec (één citaat: de Baere e.a. [1991]) en *Seghelijn van Jerusalem* (Verdam 1878) .

Alle citaten zijn bijeengebracht in bijlage 4.

2.1.3. Positief (*ne*)geen-

Een enkele keer komt ook positief *negeen-* voor in een *dan*-groep, maar zonder voorafgaand ontkennend woord:

---

³¹ De redactie noemt wel de betekenis ‘ook maar ooit’ “in zinnen met meerdere ontkenningen”, bv. *nemmermee niemene* (3284), maar dat is een vergissing: de twee *niet*-woorden versterken mekaar en de betekenis is ‘absoluut nooit iemand’.

Om dat hi van den vader
Lieuer was dan haer *negheen* ['als ook maar iemand van hun'] [± 1285]
(CG II-3:68.2775v)

Maar ook stapeling is mogelijk; uit de *Seghelijn* komt:

Dien nacht dromede haer onsochter
Dant *noyt gheenre* vrouwen dede [1400-1450] (vlaams) (Verdam 1878:
134.9898v)

En uit de Lancelot-cyklus:

Daer sach hi in, sijt seker des
Meer sierheden dan hi sach *nie*
In *negene* stede vor die [1320 – 1325] (vlaams) (Jonckbloet 1849:
80.11808)

De betekenis is: 'ook maar ooit ook maar één'. Het type zal gemaakt zijn naar analogie met gelijkkluidende negatieve stapelingen: de *Seghelijn* zelf heeft bv. ook *niemant niet* (3822 en 8360) en *noit niemen* (6569).

Ook het *MNW* (4.2301) geeft een stapeling, maar buiten de *dan*-groep:

Die ware *sonder zonde engheen*, *Sp.*⁷ 15 [± 1350?]

2.2. 16e-EEUWS

[De 16e eeuw] brengt ons vier nieuwigheden:

1. het waarschijnlijk kunstmatige mnl tekstonderscheid tussen stell. trap + *als*-groep en vergr. trap + *dan*-groep dat [al in de 14e eeuw] in brabantse en hollandse teksten aangetast blijkt, verdwijnt meer en meer;
2. positief *noyt* in de *dan*-groep is vrijwel verdwenen;
3. ingrijpend nieuw is het optreden van positief *oyt ... en*;
4. een enkele keer vinden we al invloed van de eisen van het metrum; dat kan de oude regels omvergooien.

2.2.1. Positief (?) *en* (vlaams, brabant, hollands)

2.2.1.1. Brugs van de Dene [± 1541] (H 036)

Van de Dene heb ik uit het grote *Testament Rhetoricael* precies één voorbeeld:

Wilt screyen niet Iherusalem
gheen ander god dan ick *en* bem
Roupt hy tot adams weesen
Vvilt hem Liefmoedich vreesen (Waterschoot e.a. 1976:169.21vv)

De *dan*-groep hangt hier af van *ander*. Omdat dit fragment metrisch is, zou je kunnen denken aan een poging om met *en* een versvoet te vormen; vanwege *gheen* is *en* volgens de regels.

2.2.1.2. Gents van vVaernewijck [1566] (I 241)

Van Vaernewijck is in 1518 in Gent geboren. Twee citaten uit deel I van z'n grote historische prozawerk hebben *en* na een ontkennend woord in de voorzin:

Dat men elcke cause waerden ende afnemen zal naer zijn weerde, ende *niemant* voorder taxeren dan hij beschuldich *en* es (Vanderhaeghen 1872: 168)
van een woelende ghemeente, dat *niet* voorder *en* siet dan zijnen nuese lanck *en* is (idem 213)

2.2.1.3. Brussels van Houwaert [1583] (P 065)

Bij de Brusselaar Houwaert (°1533) heb ik één geval gevonden:

Soo wilt my cattijuich sondaer wat mijen/
En door v gratie *niet* meer castijen/
Dan mijn broosche nature *en* can verdragen (vVinckenroye 1965: 185.4788vv)

Opnieuw een ontkennend woord in de voorzin, maar de *dan*-groep sluit aan bij *meer*.

2.2.1.4. Antwerps (?): *Mariken* [± 1515] (K 244)

Zoals bekend is *Mariken van Nieuwmeghen* in Antwerpen bij Vorsterman gedrukt; het vertoont een paar brabantse kenmerken, maar die kunnen van de schrijver, een kopiïst en/of de drukker zijn. – Ik heb één citaat met *en* (na *en* + *niet* in de voorzin):

Nu wel, maer *en* let *niet*
Langher dan ic u *en* roepe, oft ic vererre (Kruyskamp [1982]: 51.725v)

2.2.1.5. Herentals [1562] (K 274)

Herentals heeft op het antwerpse landjuweel een stuk vertoond waarin we twee voorbeelden vinden:

Gheen *beter* regieren dan Natuer *en* haelt [1561] (Kruyskamp 1962: 82.666)

De *dan*-groep hangt hier m.i. af van *beter*, en niet van *gheen*, dat *en* mogelijk maakt.

Haddy dan my ghesien, *noyt* armer ghespuys
Dan ick *en* bruedde, Wevers achter en veure (Kruyskamp 1962: 96.160v)

Opnieuw een ontkennend woord in de voorzin: *noyt*.

2.2.1.6. Een gouds (?) geval uit Leiden [± 1590?] (E 209)

Michiel Reigersz was een leidse rederijker, misschien in Gouda geboren, misschien [in of na 1600] (vdLaan 1932). – Hij heeft *Een Spel van Sinnen van den Voorleden Tijd* geschreven, dat moeilijk te lokaliseren is, en waarin opnieuw één geval voorkomt met *en* (na *niet* in de voorzin):

Ghij mocht ter werelt *niet* erger gerocht sijn,
Dan gij nu *en* sijt (vdLaan 1932:13.175v)

2.2.1.7. Rijnsburgs [1561] (E 135)

In de heruitgave van de Rotterdamse Spelen (Hollaar 2006) heb ik in ruim 10.000 regels precies één geval gevonden, nl. uit Rijnsburg, maar zonder ontkennend woord voor de vergr. trap:

Wat soude Messias moghen *meer* doen
dan ghij alsnu *en* meugt bevinden (Hollaar 2006: 233.723v) [1561]³²

Wel gaat het om een retorische vraag die “niks immers” als antwoord sug-
gereert. Hetzelfde hs heeft ook hyperkorrekt *dan*:

[...]
Peynsde hi te hant in sinen moet,
Dat gheen dinc en waer *soe* goet
Dan dat hi sijn herte an onsen Here
Te male voeghede voort mere/ (Snellaert 1869: 425.2067vv) [± 1400]
(brabants)

Het is van Jan Boendale, of van een kopiïst.

2.2.1.8. Haarlems [eind 16e eeuw] (E 097)

Zoals bekend zijn de teksten van *Trou Moet Blijcken* (Hüsken e.a. 1992-1998)
grotendeels, maar niet homogeen-haarlems (een paar zijn er zuidnederlands),
maar ze zijn belangrijk als groot eind-16e-eeuws korpus, en hebben als
zodanig geen hollandse pendant. Er zijn 13 bruikbare voorbeelden:

marijam *niet meer* en heeft dan Joseph *en* doet (B 18r. 343) [15..]

arger Invencij esser *noijt* gebooren
daer meer Landen en Luijden doer sijn verlooren
dan dees *en* is (Hüsken e.a.: D 103v.155v)

Dit lijkt een uitzondering. Maar de *dan*-groep sluit aan op *arger*, *daer ...*
verlooren is dus een tussenzin, en de *dan*-groep hoort bij *arger*; *dees* slaat op
invencij.

Men vint *geen gelijcker*/van weesen en condicij
om alle malicij te planten te stichten
dan wij *en* sijn (Hüsken e.a.: D 113r.1034vv) (Lauris Janzoon) [15..]

Men vint *geen groter* dan hij *en* is (Hüsken e.a.: D 173r.753) [1598]
(A. L. Lepel)

---

³² De oude gedrukte uitgave bevat bijna konsekvent *en* (en bijna geen *ende*), heeft geen enkel
noyt ‘ook maar ooit’ en eenzaam *en* komt uiterst zelden voor. Dat geeft de indruk, dat iemand
de negen teksten vóór de druk enigszins geüniformeerd heeft.

Gheen wech ter werrelt mijn *bet* behaechden
daermen *min* carmden en claechden danmen hier *en* doet (Hüsken e.a.
1994a: E 120v.1099) [± **1580**] (Lauris Janzoon)

*Gheen bet*er van smaeck van Iemant bereijen
dan dees *en* is (Hüsken e.a.1994a: E 123r.1375v) [± **1580**] (Lauris
Janzoon)

Men vint *geen* donder *quaer*// Die *bet* broen can
Dan ghij *en* sijt (Hüsken e.a. 1994a: F 95r.188v) (Lauris Janzoon)
[± **1580**]

Gheluckiger saeken voor u
Dan *noijt en* [‘ook maar ooit’] gevielen (Hüsken e.a. 1996: F 98r. 410)
[± **1590**] (met *en*)

In alle onnackzaemheijt/ bij verkeerde weelde
noijt hooger gebeelde/ Dan dat vrouken *en* is (F 115v.453) [± **1580**]
(Lauris Janzoon)

ick gelooff *niemant* ter werlt *meer* neeringhe *en* heeft
dan ick *en* doe onder alle staeten [± **1580**] (I 38r.71v)

men macht *niet beters* ter werlt wenschen
dan dit *en* is [± **1580**] (I 42r.248v)

noijt vreemder saecken dan ick nu *en* hoor [± **1580**] (I 116v.108)

Ick en hoorden *mijn Dagen noijt vreeselijcker* geluijt
Dan uuijt Dien hooren nu thans *en* ginck [± **1580**] (I 145v.36v)

De regel is: de *dan*-groep met *en* hangt alleen af van een *niet*-woord + vergr.
trap. Er zijn dus geen gevallen van stell. trap (*zoo, gelijk*), maar dat kan toeval
zijn, omdat die hier in het algemeen veel zeldzamer is.

De geleerde tekstverzorger Coornhert gebruikt in z'n Boccaccio-vertaling
hetzelfde *en* als de Rederijkers (na *niet*-woord + vergr. trap):

te weten dat ghy my Sophroniam onthout, daer ghy *niet* langer dan my
wel *en* gheliefte, recht over en hebt (Nauta 1903: 121) [**1584**]

2.2.2. Positief *noyt* (brabants, oostvlaams en hollands)

Er zijn twee types positief *noyt*: naast het al besprokene duikt er [in de **19e eeuw**] een tweede op, waarvan ik de negatieve voorganger *noyt maer* [in **1554**] voor het eerst gevonden heb:

ende *noyt* en misvielt [‘overkwam ... het ongeluk’] hem *maer* een reyse dat hij misdied tegen God (de Bo 1873: 749)

Omdat tot dusver andere citaten ontbreken, bespreek ik dit – vooral west-vlaamse – type in 2.4.5vv [bij de **19e-** en **20e-eeuwse**] dialectvoorkomens.

Nu beperk ik me dus tot het oudste positieve *noyt*. Het verliest terrein in en buiten *dan-/als*-groepen.

- a. Binnen *dan-/als*-groepen en met geblokkeerd ontkennend woord in de voorzin³³:

Ick belove u, eer dit iaer lijt, het sal u vromen [‘tot voordeel zijn’]
Meer dan ghi *noyt* hadt van vrienden oft magen (Kruyskamp [1982]: 20.278v) (*meer* : vergr. trap, antwerps (?)) [**1515**]

Segghende dat hy alsoe wel nu sijn vrient ware als hy *noyt* te voren was (Huydecoper 1788: 24) (*wel* : stell. trap; brussels) [**1514**]

- b. Buiten *dan-/als*-groepen (WNT 9.2117):

Aylaes ic mach wel weenen ende druckelijck claghen
Dat ic voor mi *noyt* sulcken houwelijck nam (*Antw. Liedb.* 7) [**1544**]
(niet syntactisch beperkt)

De *boerdelickste* twee die *nooit* moeder drouch (de Castelein, *Const v. Rhetor.* 123) [**1548**] (na overtr. trap; oostvlaams)

Dit is te Roome seer nieuwe gheweest, ende nauwelick *noynt* ghesien (vVaernewijck, *Hist. v. Belg.* 77b) [**1566**] (niet syntactisch beperkt; gents)

---

³³ Er zijn op dit punt drie mogelijkheden: het ontkennende woord is verplicht, fakultatief of geblokkeerd.

2.2.3. Positief *oyt ... en ...* (westvlaams)

A. Materiaal

Ik heb twee voorbeelden:

Al tgrief

Dat *jc oynt en* besief

Zoude verghaen ter stont (Muller en Scharpé 1920: 477.7v) [± 1532]
(brugs)

Ia, *al* dat de propheten *oyt en* spraken,

Tes al tonzen trooste, zoo ik can smaken (vDis en Erné 1939: 108.307v)
[1539] (brugs)

Ze hebben de tijd, de plaats en de binding aan *al* enz. gemeen. Positief *oynt ... en ...* moet in elk geval 16e-eeuws brugs geweest zijn. Maar ook Huygens heeft het gekend: zie 2.3.3.

B Ontstaan

1. Invloed van negatieve pendants

Misschien zijn de (zeldzame) positieve pendants ontstaan uit de (hele frequente) negatieve:

negatief *en* : negatief *noyt* : negatief *oyt ... en ...* =
positief (?) *en* : positief *noyt* : positief -

We hadden immers al positieve (taal-?) pendants bij negatief *en* en bij negatief *noyt* enz.; alleen bij negatief *oyt ... en ...* ontbraken die positieve.

2. Samenvallende positief (?) eenzaam *en* en positief *en* in positief *oyt ... en*

...

Positief (?) eenzaam *en* was meestal gekoppeld aan een ontkennend woord in de voorzin, positief *nooit* niet, en positief *ooit ... en ...* evenmin.

a. In de *dan-/als-/of*-groep: *ooit* wordt weglaatbaar

Door de tweewoordigheid van positief *ooit ... en ...* (ook binnen die groep) kan voor het taalgevoel positief (?) eenzaam *en* identiek worden met niet-eenzaam *en* in *ooit ... en ...*. *Ooit* kan dan een weglaatbare stapeling worden van *en*. Dat is in Poperinge gebeurd, niet in Lapscheure.

b. In de voorzin: het ontkennde woord wordt weglaatbaar

Doordat *ooit ... en ...* een ontkennd woord in de voorzin blokkeert, vervalt de meestal verplichte koppeling nu ook bij eenzaam *en*; dat is waarschijnlijk in Lapscheure gebeurd.

2.3. 17e-EEUWS

Metrische poëzie wordt steeds frekwenter; dat tast geleidelijk de voorwaarde aan voor het gebruik van *en*. Positief eenzaam *noyt* in tekst vinden we voor het laatst bij Huygens, – zonder voorafgaand *niet*-woord, dus volgens de regel.

2.3.1. Positief (?) *en* (vlaams, brabant, hollands)

2.3.1.1. Hazebroeks [± 1640] (N 155)

Maria Petyt (1623 – 1677) was een intelligente hazebroekse non, waarvan het dagboek (Merlier [1976]) een paar voorbeelden bevat met een *niet*-woord in de voorzin plus eenzaam *en* in een *als*-groep³⁴. In het laatste voorbeeld is het *vzaz sonder* het *niet*-woord.

2.3.1.2. Herdersemse “omgangstaal” [1633] (O 060)

In Vanacker z'n proefschrift heb ik precies één voorbeeld gevonden:

dat ghy *niet* anders *en* secht als daar gescreven *en* is (Herdersem) (Vanacker 1963: 274)

Vanacker (1948: 107-111) vermeldt het niet bij “De ontkenning”.

---

³⁴ De voorbeelden zijn:

ic en bleef aen tafel *niet* langer, als ic *en* moest (46)

Ick hiel my vast aen den ordinaris, soo veel ende *niet* meer, als de regulariteyt ons toe *en* liet (105)

effen soo veel, ende *niet* meer, *noch* voorder als 't dadelijck *en* verheyscht (114)

sonder jet meer, oft voorder, als 't *en* verheyscht (114) [± 1650].

Er is blijkbaar een oude traditie waarbij West-Vlamingen in hun teksten hun dialektische *of* door *als* vervangen, dat in die provincie vrij zeker niet meer voorkomt, maar wel nog in het oudere Westvlaams (de Bo 1873). Zie ook Gezelle [1866 en 1871].

2.3.1.3. Antwerps [1624] (K 244)

Een betrouwbaar antwerps geval vinden we in een brief van moeder Huygens:

niet langer dan men *en* wil (Worp 1911: 156)

Ogier z'n licht dialektische antwerpse toneelwerk levert geen voorbeeld op, maar de tekst is klein (bijna 4.000 regels); gezien de grote zeldzaamheid van het *en*-gebruik heeft dat geen bewijskracht.

En het uiterst betrouwbare Antwerps van Trijntje Cornelis? Daarin vinden we het al geciteerde voorbeeld van een *as*-groep die van een *niet*-woord afhangt:

'Ksegg datter *geenen* bloet is
As ['zoals'] ghajj *en* zaijt (Hermkens 1987:32.348v) [1653]

2.3.1.4. Antwerps en/of Haags: Constantijn [1633 – 1638]

Huygens houdt zich aan de mnl regel:

Tsal u langer *niet* berouwen
Dan de papp *en* doet in 'tkouwen (Worp [III:] 65.593v) [1638]

Dat mij van de hand betrouwt is
Daer mijn' rechter aen getrouwt is,
Met *geen*' ernstelooser trouw,
Sterre, dan ick u *en* houw (Worp [III:] 65.601vv) [1638]³⁵

2.3.1.5. Oosterwijks [1644] (K 185)

Ook bij Poirters (afkomstig uit Oosterwijk) vinden we *niet* ... *en* ... in de voorzin, en *en* in de *als*-groep:

de Atheïsten en Machiavellisten, die *niet* meer *en* ghelooven als sy *en* begripen met hunne vijf sinnen (Salsmans en Rombauts 1935: 282)

---

³⁵ Syntactisch dubbelzinnig is:

Geen' vromer neering als de mijn' *en* is op eerden (Worp [VI]: 70.1) [1656]

De *als*-groep kan als laatste woord *mijn*' of *eerden* hebben.

Heel waarschijnlijk lijkt me 'op de hele wereld is er'. *Op eerden* is dan een gewone stapeling, en *en* heeft dan niks met de *als*-groep te maken.

2.3.1.6. Amsterdams [± 1610 – ± 1620] (E 109)

Ik begin met een voorbeeld uit een “amsterdams” volksboek, dat kwa tijd en plaats natuurlijk heel twijfelachtig is. Zelfs de drukker kan van buiten Amsterdam afkomstig geweest zijn, maar het volgt de mnl regel:

ick weet wel ghy *en* saecht *noydt* liever bloemen dan die *en* zijn [1642]
(Boekenoogen 1903)

Het citaat bewijst hoogstens dat dit *en* voor de drukker niet vreemd klonk.

Bewijskrachtig zijn de volgende gevallen.

In Coster z'n toneelwerk staat precies één *en*, en wel in een *dan*-groep:

De reden is, om dat de blinde yver van
'T ghemeene Volck (die toch *niet* verder *en* ziet, dan
De neus haar lang *en* is) de gheestelijcke prachten
(Die 't haar laat dencken oock) toerekent alle machten (Kollewijn
1883: 228.31vv) [1617]

De tekst is ongeveer metrisch en het laatste *en* was misschien nodig om de aleksandrijn te kunnen vormen. Dat Coster dit fakultatieve *en* voor de rest konsekwent mijdt, kán wijzen op een afkeer ervan.

Terwille van het rijm gebruikt Biestkens *en* na *en* + *niet* voor een vergr. trap:

Ja duyvels puyck/ daer wat e vanghen// is
En waerse niet loghenachtiger asse lang *en*// is
En zo smalijck asse lalijck³⁶ is/ men souwer (verstaje dat?)
Gien Sybrech bullebacx hieten over de hiele stadt (Dibbets [z. j.] :
49.201vv) [1619]

Er lijkt in het Amsterdams van deze tijd vaak een speciale reden nodig om dit *en* nog te schrijven.

In niet-metrische poëzie [uit 1606] gebruikt ook de jonge Hooft *en* (maar *niet* is hier positief; het suggereert ‘ja toch?’):

Heeft, o vlugge Min, u geleert u Moeder soet
Niet een andre tael, dan de mijne *en* doet (Stoett 1899: 51.1)³⁷

³⁶ Hier ontbreekt *en* weer.

³⁷ Ook voor hem was *en* fakultatief; vgl. bv.:

En u *geen minder* quaet, dan ghij mij doet, toesennen (Stoett 1900: 136.1146) [1614]
Hier zou *en* het metrum verstoren.

Je kunt *mijne en* twee- of drielettergrepig uitspreken: *en* kan dus metrisch geen enkele functie hebben.

Maar vijftien jaar later vinden we in een stijfdeftige juridische brief:

dat naer UEd. vertreck, het toeseppen van betaelinghe sijn Ed. gemoedt *niet* bet en sal impelleren tot het effect, *als* [‘zoals’] zijne obligatie selve penael wesende voorheenen *en* heeft gedaen (vTricht 1976: 422.10vv) [1621]

Het gaat hier om een ontkennend woord + een vergr. trap (*bet*) + een *zoals*-zin.

In de bekende uitspraak m.b.t. *en* (Zwaan 1939: 239.21) kán Hooft vermijding bedoeld hebben van álle eenzame *en*'s: een duidelijke afwijzing ervan dus, als nasleep van die in *en ... niet ...*, en natuurlijk niet als navolging van een latijnse regel.

Bredero heeft vier voorbeelden met *en*, maar in het eerste – deels niet-metrisch – ontbreekt een ontkennend woord in de voorzin; *en* is telkens metrisch onmisbaar:

Als dit vermakelijck queelen,
Dat *meer* reeden ontdeekt
Als het ghewayt [‘alles wat in de wind hoorbaar is (?)’] *en* speelen
(Stuiveling 1975: 505.30) (geen ontkennend woord) [16..]

Het Nederlantsche doffe kruyd
Gheeft voor ditmaal *niet soeters* uyt
Als ghy *en* siet (Stutterheim 1974: 141.69vv) [1618]

Het is voorwaar *geen* vromer man,
Die *meerder* doet als hij *en* kan (Daan 1971: 58.8) [1619]

Datt my *niet anders* daer in t'ondersoecken docht
Als ick *en* had gheleert (Stuiveling en Damsteegt 1986: 131.10v)
[1620]

2.3.2 Positief *noyt* (brabants, hollands)

Allereerst een voorbeeld van een vergr. trap bij Huygens:

en u vinden
In *argher* armen veel dan die ghij *noyt* beminden (Worp [II:] 259.6v)
[1633]

Vervolgens twee keer na stell. trap bij Vondel:

Zoo wonder *schoon* als *noit* van vrouwe wert geteelt (Huydecoper en vLelyveld, plaats niet genoteerd) (1788)

En berste, zoo *verwoet* als *noit*, uit myne killen (Sterck e.a. 1934: 688.815) [1671]

Dan bij Brandt, eveneens na *zoo* + stell. trap:

met zoo *groot* een beweegenis der gemoeden, en vurigheid van geest, als men daar noch *nooit* in eenigen noodt onder d'ingezeetenen hadt bespeurt (Huydecoper 1788: 23)³⁸

2.3.3. Positief *oyt ... en ...* (antwerps/haags (?))

Bij Huygens vinden we, zonder *niet*-woord in de voorzin:

Vaert wel Herder dien jck minne
Meerder dan ghy *oyt en* dacht (Worp, [I:] 120.120v) [1618]

Natuurlijk vroeg het metrum om deze variant.

2.3.4. Besluit van het 17e-eeuws en van de nederlandse teksten

Positief (?) *nelen* is in mijn materiaal natuurlijk altijd syntactisch beperkt tot *dan-/als-/of*-groepen, die meestal volgen op een of twee ontkennende woorden. Onderstaand schema laat zien hoe het aandeel van die binding door de eeuwen heen geleidelijk afneemt:

	<i>nelen</i> met ontkennend woord		<i>nelen</i> zonder ontkennend woord	
13 ^e eeuw	07 / 07	100%	-	
14 ^e eeuw	02 / 02	100%	-	
15 ^e eeuw	14 / 17	79%	05 / 24	21%
16 ^e eeuw	16 / 17	94%	01 (?) / 17	6%
17 ^e eeuw ³⁹	10 / 14	71%	04 / 13	29%
19 ^e eeuw	11 / 18	61%	07 / 17	39%
20 ^e eeuw	07 / 15	47%	08 / 15	53%

³⁸ Zoo groot [...] als nooit “is juist hetzelfde als *grooter dan ooit*”.

³⁹ Ik heb het Gents van de *Sysse-panne* in z'n geheel bij de 19e eeuw gerekend.

Het schema geeft [tot de **17e eeuw**] natuurlijk tekstmateriaal, en [vanaf de **19e**] feiten uit vlaamse dialecten.

In diezelfde tijd neemt ook eenzaam positief *noyt* af: Huygens heeft voor ons nog één voorbeeld bewaard. Zoals bijna altijd volgen de dialecten de teksten op afstand.

2.4. 19e- EN 20e-EEUWS: TUSSENTAAL EN DIALEKT

Het belangrijkste feit uit deze oudste periode met tussentaal-waarnemingen is de verdere verdwijning van het ontkennende woord uit de voorzin, dat gedurende eeuwen positief (?) *en* in een groot aantal teksten vergezeld heeft⁴⁰. De indeling is dus in “konservatieve” en “progressieve” dialecten: resp. in 2.4.1vv en 2.4.2vv; in die laatste groep is de mnl wet al aan het verdwijnen (nog vrij veel ontkennende woorden) of verdwenen (geen ontkennende woorden meer).

2.4.1. Positief (?) *en* na ontkennend woord (vlaams, fries, gronings)

In enkele dialecten is het mnl tekstverband met het ontkennend woord bewaard gebleven.

2.4.1.1. Oostends [van ± 1940] (H 016)

Een onderzoekje van Roland Desnerck wijst uit dat *en* enkel voorkomt na *nie hrodder of*, dus na ontkennend woord plus vergr. trap, misschien zelfs alleen na dat ene *niet*-woord *nie*. Ook *nie* + stell. trap levert geen *en*. *Vanzelevens* en *noois* leveren niks op.

2.4.1.2. Fries [van ± 1880 – ± 1940] (B 112; Sneek)

Overdiep (1938: 426) zegt: “Ook in het Friesch is zoo’n tot *nt* verzwakte vorm van het adv. *net* (=niet) gangbaar in bijzinnen na een negatieven hoofdzin en zonder logisch-negatieve functie: Hij is net earder tofreden, as er dat *nt* dien hat. – Ik hoech net hirder as ik *nt* wol! (Ik hoef niet harder dan ik

---

⁴⁰ In het midden blijft of positief (?) *en* er eerder was als het ontkennende woord in de voorzin. Ook het omgekeerde blijft mogelijk.

wil.)” De letterlijke vertaling van het eerste voorbeeld is ‘hij is niet eerder tevreden als dat ie dat niet gedaan heeft’⁴¹. De band tussen *nt* en een voorafgaand *niet*-woord is dus zoals in het Mnl.

Fokkema (1937) en het *Wurdboek fan de Fryske taal* (1997: 135) vermelden het verschijnsel niet, en ook navraag bij de Redactie van het *Wurdboek* bracht geen enkele bevestiging van die waarneming van Overdiep [uit ± 1930 – 1940].

Het was heel belangrijk om alsnog een moedertaalspreker te vinden, en te ondervragen. In Overdiep z’n *Voorbericht* (1937: 4) staat een dankwoord aan wijlen P. Sipma, afkomstig uit de streek rond Sneek, en Karel Gildemacher van het *Wurdboek fan de Fryske taal* bleek daaruit afkomstig. Inderdaad hoorde die bij vertaling van Overdiep z’n twee zinnen in z’n dialect een nasaal op de plaats van *nt*. Die *n* kan teruggaan op fries *nt* maar ook op hollands *en*. Wat de foniek niet verklaart, verraaft de syntaxis gelukkig: de *n* is niet gebonden aan de plaats vlak voor de *pv*, en dus gaat het om fries *nt* en niet om hollands *en*. Verder is *nt* betekenisloos en alleen mogelijk na een *niet*-woord in de voorzin. Overdiep (Sipma) z’n waarnemingen gelden dus ook voor het oude Snekers.

2.4.1.4. Westgronings [van ± 1900] (?)

Ter Laan (1929 en 1953) vermeldt de eigenaardigheid niet, maar Wobbe de Vries wel, ofschoon enkel in verband met *eerd*, *eerder* en *eer*: “Verder hoor ik in onze dialecten: ‘Eerder as ze het niet klaar hebben [eerder] kan ik niks beginnen’.” Hij beschouwt dit (al mnl) type als een kontaminatie van *Wij kunnen niet eerder van huis dan as dat werk achter den rug is* en *Wij kunnen niet van huis eerd* dat *werk niet achter den rug is* (de Vries 1911: 190v)⁴².

Maar de vraag blijft: komt *en* hier alleen voor bij *eer* enz., en hebben we niet te maken met het type na *voor(dat)/eer(dat)* (Paardekooper 1992)?

---

⁴¹ Hij noemt *nt* in het Fries na negatieve hoofdzin “steevast” (1938: 429).

⁴² Simon Reker heeft de Vries z’n waarneming nergens kunnen bevestigen. – *Dan* is natuurlijk weer afkomstig van de schoolmeester.

2.4.2. Positief (?) *en* na verdwijnend of afwezig ontkennend woord (vlaams, brabant)

2.4.2.1. Gents [van ± 1796 – ± 1960] (I 241)

A. De *Sysse-panne* [18e eeuw]

Voor gentse tussentaal in allerlei variaties [uit het eind van de 18e en het begin van de 19e eeuw] hebben we een rijke bron in het (half)wekelijks blaadje *De Sysse-panne ofte den Estaminé der Ouderlingen* (Broeckaert e.a. 1795 – 1814): ongeveer 200.000 woorden. Heel belangrijk is met name de taal van Gysken: een verstandige maar conservatieve man die blijkbaar weinig onderwijs gehad heeft. Zoals te verwachten gebruikt ie vooral syntaktische gentismes, zoals de herhalingskonstruktie aan het eind van hoofd- en bijzinnen, en dubbele onderwerpen die allebei in nette teksten streng taboe waren:

Ten es poutant geenen twister *en est* (I: 27 en 28.109)

ter contrarie Bitterman krygt ‘er een fameuse pruym in *krygt hy* (I: 27 en 28.107)

’k peize *kik* dat ook (I: 27 en 28.108)

De andere hoofdrolspelers – Deugdelyk Herte en Bitterman – spreken ongeveer zoals de teksten van die tijd, met heel weinig gentse elementen.

Ik heb alle zinnen verzameld met *als-/dan*-groepen die positief (?) *en* bevatten; positief *noyt* en *geen-* komen nergens voor. Het zijn:

Gysken: “en dat meen ik noch beter als da’ ’k het *en* zeggen” (24.96) [6 – 1 – 1796]

Gysken: “ ’K *en* wille my *niet* beter maeken als da ’k *en* ben” (24.97) [6 – 1 – 1796]

Gysken: “en dat es nog al zoo gemakkelyk *niet* als dat de menschen *en* meenen” (41 en 42: 46) [13 – 3 – 1796]

Gysken: “Hoe dat hy bestond? G’heel anders aes dade misschien *en* peyst” (50 en 55: 82) [10 – 4 – 1796]

Gysken: “Bedel-Orders [...] die *niemendallen* en zullen meugen uytgeven aes dan ze *en* vragen, en die niemendalle en zullen mogen eten aes dame hunder zal t’eten brengen” (59 en 60: 124) [8 – 5 – 1796] (*niet*-woord + *aes*-groep); *dan* is een vervoegd vw: de mv-vorm van het ev *dat*; voor *zal* ontbreekt *en*)

Bitterman: “dit bewijst dat de Princen zoo groote Machiavellisten *niet en zyn*, dan men wel van hun *en* denkt” (65 en 66: 18) [29 – 5 – 1796] (stell. trap met hyperkorrekt *dan*; Bitterman is een “deftige” spreker!)

Gysken: “k *en* wille kik my *niet* beter maeken aes da ’k *en* ben” (II: 83 en 84: 91) [21 – 8 – 1796] (licht gevarieerde herhaling van de tweede zin)

Gysken: “’t vat *en* geeft *niet* uyt aes daget in *en* heeft”(V: 12.97) [28 – 5 – 1797] (*niet*-woord + *aes*-groep)

Gysken: “en dat meen ik nog beter aes dat ik het *en* zegge”(VI: 3.26) [6 – 7 – 1797] (zelfs de Wassekeirssemaeker gebruikt hier geen *en*: beter aes dat ik het zegge (VI: 14.110) [24 – 9 – 1797])

Gysken: “hy ziet er zoo beelsturmagtig uyt als dat hy groot *en* is“ (IX: 23) [1814] (*zoo* + stell. trap)

Buurvrouw: “Z’en is zeker niet te vere gekomen, en *ten* is nog zo laete *niet* âs da’ ge wel *en* meent” (Broeckaert 1932: 32) [1811] (*zo* + stell. trap)

Tone: “ ‘nen mensch, zey-ze altyds, *en* mag *nie* voorder spryngen, âs da’ zynen stok lang *en* is” (Broeckaert 1932: P 87 wnt) [1811]) (*zo* + stell. trap)

Uit de 12 voorbeelden blijkt het volgende:

1. van de 10 gevallen uit de *Sysse-Panne* komen er 9 van Gysken; dat lijkt een sterke aanwijzing dat positief *en* in het Gents [van ± 1800] negatief gewaardeerd werd; dat komt niet overeen met de waarneming in de wat oudere westvlaamse dialecten (het Poperings enz.), maar wel met de gentse waarneming van Cecile Tavernier die zegt: “In het Zuiden is de niet-ontkennende *en*, behalve met *maar*, een zeldzaamheid en een vulgarisme aan het worden”(1959: 252)⁴³. Voor het Gents van Gysken heeft het zeker gegolden, en het moet de reden geweest zijn dat het daar uitgestorven is;
2. in eenderde van de gevallen ontbreekt het ontkennende woord in de voorzin;

---

⁴³ Ze bedoelt ‘eenzaam *en*’, en het Zuiden kan ongeveer ‘het Oostvlaams’ betekenen, maar vrij zeker niet ‘Oost- plus Westvlaams’.

3. tegenover vijf vergr. trappen + één geval met *anders*, staan vier stell. trappen en twee gevallen waarin de *as*-groep van een *niet*-woord afhangt; de mnl categorieën blijven dus nog altijd aanwezig.

B. Tavernier, Overdiep en Lievevrouw-Coopman [20e eeuw]

Hier geeft Tavernier (1959: 257) vier voorbeelden waarin een *of*-groep mogelijk wordt door een stell. trap, een vergr. trap of *gelak*; daarvóór ontbreekt in twee gevallen het ontkennende woord:

'k goa 't u zegge *gelak* ovda 't *en* is (Tavernier 1959:247) (*zoals*-zin; geen ontkennend woord) [± 1951]
ge meugt er *zu* vele van pakke ov *daden* wilt ('als dat je en wilt') (*vele* als stell. trap; geen ontkennend woord)
tes *minder* irg ovda *men* pazzige (ontkennend woord is zelf de vergr. trap)
ge goat er *zu* vele *nie* feure krage ovda der zelve veure betoald *en* et (*vele* als stell. trap + *nie*)

Overdiep (1938: 429) geeft gentse voorbeelden van stell. en vergr. trap (en van *anders*) zonder ontkennend woord:

Hij es veel *slimmer* of dat er hij uit *en* ziet (vergr. trap)
De meinsch zie z'n aege ghiel *anders* of datte 'n ['hem'] ander *en* ziet (*anders*)⁴⁴
De leugenaere sprikt *anders* dan hij *en* denkt (tekstinvloed: *dan* hij zal wel geluid hebben of *dat* 'n of *as* *dat* 'n)

En in Overdiep-vEs (1946: 644):

Hij heed al mier plake g'had *ofdat* hij haar op zijne kop *en* het (vergr. trap)
Den avekaot es al zoo vuil *ofdat* hij gelierd *en* es (stell. trap)

Tenslotte heeft Lievevrouw-Coopman (1951):

Zuipen zoo lank of dat er *en* is (stell. trap) (1809)
laat het ons maar zeggen gelijk of 't *en* is ('zoals'-zin) (958)

In de laatste zeven voorbeelden is geen ontkennend woord in de voorzin.

---

⁴⁴ Fonetisch kan voor *ander* een lange *n*: gestaan hebben: 'of dat hem een ander en ziet'. Overdiep z'n notatie (*datte* 'n) is dan fonologisch fout, dat moet /datnn andærn zit/ zijn ['dat hem een'], maar het voorbeeld is goed. – Overigens noemt ie z'n gentse bronnen helaas niet.

C. De verdwijning van het ontkennende woord in het Gents

In 2.2.1.2 hebben we twee voorbeelden met *en* bij vVaernewijck [1561] gevonden, – allebei na ontkennende woorden.

Het Gents [van ± 1800] heeft op twaalf voorbeelden vier gevallen zonder ontkennend woord (eenderde), dat [van ± 1940 – 1960] negen gevallen op elf voorbeelden. Al zijn de aantallen klein, ze maken aannemelijk dat het ontkennende woord er meer en meer verdwenen is (waarschijnlijk via een fakultatief gebruik), vooral ook omdat andere vlaamse plaatsen hetzelfde laten zien.

2.4.2.2. Geraardsbergs [van 1854 en van ± 1960] (O 228)

Een hele oude dialektopname komt uit Geraardsbergen; *nen* is een stapeling van *ne* + *en*; ik herhaal:

moaar mannen euöm liep soo ‘ard as ‘a *nen* koest ‘maar m’n oom liep zo hard als ie ook maar enigszins kon’ (Firmenich [1854]: 664) (geen *niet*-woord; *soo* + stell. trap); op *as* volgt geen *da(t)*

Voor het Geraardsbergs [van ± 1960] heb ik inlichtingen gekregen van Albert Schrever.

En betekent misschien een lichte versterking; het is onbeklemtoonbaar. – In de voorzin is het *niet*-woord fakultatief; op *as* volgt *da(t)*:

a es nie aar as dag *en* zoetsj pazen ‘hij is niet ouder als dat je en zou denken’
zes staater az dak *en* paasdege(n) ‘ze is stouter als dat ik en dacht’

Maar een stell. trap in de voorzin verhindert het gebruik van *en*:

zes soe *staat* az dak *en* paasdege(n) ‘ze is zo stout als dat ik en dacht’
(uitg.)

En dat verschilt dus van de zin [uit 1854].

En kan bij Schrever dus alleen komen na een vergr. trap. – *As da k noeët paasdege(n)*, *as da ’k oeët en paasdege(n)* en *as da ’k noeët en paasdege(n)* zijn uitgesloten.

En sterft ook hier uit; het is ouderwets, maar niet vulgair of primitief.

2.4.2.3. Nevels [van ± 1890] (I 233)

Uit Buysse z'n naturalistische toneelstukken (uitgave vElslander en Mus-schoot [1979]) komen vijf citaten, enkel met vergr. trappen: vier keer zonder en één keer met *nie*:

'k 'n Wete 'k *nie* mier, wa da 'k zeggen zal, as da 'k 'n wete wa dat er zal gebeuren (Buysse [1980] : 829)

Ge zilt het hier nog ier geweune zijn of da 'k gepeisd 'n hoa (883)

'k mient beter of da 'k 'n zegge (946)

meschien komen ze toch ier thuis as da g'n peist (974)

Veel *min* of da ge meschien 'n peist (995)

En *noei* mier klagen, al hâ ik nog wel tien kiers mier oarmoe of da 'k er g'had 'n hê! [± 1890] (1005) (*noei* staat in een hoger vlak)

Ook Buysse gebruikt dus een andere regel als die van de oude teksten: het ontkennende woord in de voorzin is voor *en* niet vereist; het gaat telkens om vergr. trappen (*mier*, *ier*, *beter*, *ier*, *min* en (het tweede) *mier*) (zoals in het Poperings en het Oostends); de twee *wa*-zinnen vormen een koppel; op *as/of* volgt telkens *da*. – Verder heeft de *as*-groep drie keer een vorm van *peizen*.

2.4.2.4. Aalsters [van ± 1960] (O 061)

“In het hedendaags [Aalsters] komt dit *en* nog slechts sporadisch [voor]:

't ziet er veel moeilijker uit of dat *en* es” (Vanacker 1963: 274)

Een *niet*-woord was [in ± 1960] dus ook in Aalst niet vereist voor het voor-komen van *en* in de *of*-groep.

2.4.2.5. Ronsisch [van ± 2007]

Via Stefaan Verhellen heb ik “bij een paar Ronsische autochtonen” (met tekstinfluïd bij het gebruik van *daan*) het volgende gevonden:

ie ees nog geriger daan ik gepest *en* oe ‘hij is nog gieriger als ik gedacht had’

Maar *heb* i.p.v. *had* is onmogelijk:

ie ees nog geriger daan ik gepest *e* (uitg.)

Een koppeling aan een tweede hoofdvorm is uniek. In elk geval is ook hier een ontkennend woord in de voorzin niet vereist.

2.4.2.6. Brugs [van ± 1870] (H 036)

A. Sabbe

Maurits Sabbe geeft uit het Brugs een voorbeeld met stell. en een met vergr. trap + *dat*-zin met *wel*:

Iefrouw Mietjie en is zo vervrozen *niet* of dat je gy wel *en* meent (Sabbe 1910: 77) (*zo* + stell. trap + ontkennend woord)

z' het *meer* te verwachten of da je wel *en* peist (Sabbe 1910: 76) (vergr. trap; geen ontkennend woord)

Negatief *wel* is waarschijnlijk de tegenpool van positief *niet*; *wel* is misschien een lichte stapeling van *en*: het komt ook voor in het Gents van een buurvrouw (zie de voorbeelden van Bitterman en de buurvrouw uit 2.4.2.1A).

B. Gezelle

Ik heb in twee door Gezelle bewerkte verhalen drie gevallen gevonden: één in *De Doolaards in Egypten* (Allossery 1934) van J. M. Neale en twee in *Van den kleenen Hertog* van Charlotte-Mary Yonge (Baur 1932). Gezelle gebruikt een mengtaaltje van ABtekst, Westvlaams en allerlei zelfgemaakte woorden, – vaak purismes. De citaten luiden:

Zoo verre ging het, dat hij veel langer te Jumegeen bleef als dat het noodig *en* was (Baur 1932:25) (geen ontkennend woord; vergr. trap) [1866]

't wapenvolk, die *nooit* veel verder van hem *en* bleven als dat hunne spere lange *en* was (Baur 1932:45) (ontkennend woord; vergr. trap) [1866]

Wij zijnder beter uitgerocht als dat ik wel gedacht *en* had (Allossery 1934:25) (geen ontkennend woord; vergr. trap) [1871]

Drie keer is er een vergr. trap, er is een voorbeeld met een ontkennend woord in de voorzin en er volgt op *als* een *dat*-zin; een keer heeft ook hij *wel*.

C. Konklusies

Gemeenschappelijk zijn voor dit Brugs:

1. konsekvent *da* na *of/as*;
2. stell. en vergr. trap kennen allebei *en*;
3. een ontkennend woord in de voorzin is fakultatief.

2.4.2.7. Lapscheurs [van ± 1980] (I 124)

Liliane Haegeman constateert – zoals gezegd – dat *en* wél een aparte betekenis heeft in de combinatie *nie ... en ...* enz. ('in tegenstelling tot wat je zou verwachten'), maar eenzaam *en* in de *of*-groep kent ze niet in haar idiolekt, zodat ze daarover ook geen oordeel kan geven.

Een stell. trap + *of ... en ...* verwerpt ze in eerste instantie; die zou hoogstens heel ouderwets kunnen zijn:

't en es nie zo *schone* of dank epeisd *en* adde (?)

2.4.2.8. Oostvleeters [van ± 1940] (N 025)

Odo Leys heeft me ingelicht over het oude Oostvleeters.

En is mogelijk, mits *vanzleves nie* erbij staat; in de voorzin is *nie* fakultatief bij een stell. of vergr. trap, maar zonder bwbn en met *lek of* kan dat niet:

z is stoeter ['vrijpostiger']	of da je <i>vanzleves nie</i> epeisd <i>en</i> adde
z is zo stoet	of da je <i>vanzleves nie</i> epeisd <i>en</i> adde
t is <i>nie</i>	lek of da je <i>vanzleves nie</i> epeisd <i>en</i> adde (uitg.)

Ook bij een ontkennend woord in de voorzin blijft *vanzleves nie* in de bijzin vereist.

2.4.3. Positief *nooit* (westvlaams, oostvlaams, antwerps)

In 2.2 hebben we gezien dat positief *noyt*, dat meestal syntactisch gebonden is, al in het Mnl bestreden wordt. We vinden de voortzetting van die afkeurende traditie (m.i. gebaseerd op tekstdubbelzinnigheid) nu in een duidelijke taalwaarneming van Snellaert, en een hele verhelderende van Cornelissen.

2.4.3.1. Oostvleeters [van ± 1940] (N 025)

Positief *nooit* in de *of*-groep blokkeert een ontkennende woord in de voorzin, en negatief *nie* en *en* in de bijzin:

z is stoeter of dan k *nooit* epeisd adde (Odo Leys)

Hier is de mnl regel bewaard. De blokkering van *en* is helemaal volgens de antwerpse taalregel (zie zo meteen 2.4.3.3); die van het ontkennende woord in de voorzin sluit daarbij aan.

2.4.3.2. Gents enz. [van ± 1870] (I 241)

Van Snellaert (1869 : 725) is de aantekening bij een citaat met stell. trap van Boendale⁴⁵: “Thans bezigt men ooit. Het volk echter houdt zich in dergelijke zinsnede aan nooit, en zoo doet de Franschman met zijn jamais.” Hij woonde in Gent, maar z’n waarneming is duidelijk niet tot die stad beperkt.

[± 1870] volgt “men” dus nog altijd de mnl tekstregel, dat je *noyt* ‘ooit’ in tekst moet vervangen door *oyt*, maar “het volk” blijft o.a. in *as*-groepen *nooit* zeggen.

2.4.3.3. Antwerps (Kempisch) [van ± 1930] (K 244)

De enigste taalvindplaats van positief *nooit* komt uit Antwerpen (of uit de antwerpse Kempen):

“*Nooit* (zonder nadruk) wordt door velen gebruikt voor *ooit*. Ik heb nooit geweten dat de Schelde voor Antwerpen toelag.”

“*Nooit*. Steeds versterkt door *niet* (of *geen*), tenzij als *nooit* de betekenis heeft van *ooit*.” (Cornelissen 1938: 802 en 200)

Dat betekent dus dat negatief en positief *nooit* ‘ooit’ zich syntactisch onderscheiden door verplichte tegenover uitgesloten koppeling aan *niet/geen*, en fonisch door klemtoon en onbeklemtoondheid. Dat vrije gebruik vinden we [in 1544] ook in het *Antwerpsch Liedboek*: zie 2.2.2b⁴⁶.

2.4.3.3.1. Tekst- en taalregels van positief ‘noyt/niel/nemmer’

Het voorbeeld van zoëven heeft geen verdere syntactische beperking van positief *nooit* (bindingen aan *al* enz.), zoals vaak in het Mnl. Er is dus eeuwen lang een syntactisch heel weinig beperkt positief *nooit* geweest, waarschijnlijk het oudste type dat rechtstreeks ontstaan kán zijn uit negatief *nooit*, en pas later vergezeld is van syntactisch veel beperktere gevallen, zonder

⁴⁵ Dat tfolc nu es also goet

Alst nye was van beghinne (139.49v)

⁴⁶ ABN positief *nooit* in vraagzinnen ligt heel dicht bij antwerps positief *nooit* (steeds de zins-klemtoon op de *e* van *Schelde*) en met de betekenis “vermoedelijk wel”:

heeft		er hier <i>nooit</i> een brug over de Schélde gelegen?
ik vroeg	of	er hier <i>nooit</i> een brug over de Schélde gelegen heeft
ik betwijfel	of	er hier <i>nooit</i> een brug over de Schélde gelegen heeft
ik wéét niet	of	er hier <i>nooit</i> een brug over de Schélde gelegen heeft

Maar het Antwerps mist de noodzaak van een vraag-element van het ABN.

klemtoon en met veel stapeling. Het verband tussen de drie factoren blijft me raadselachtig.

A. Fonisch verschil tussen negatief en positief *nooit*

Negatief *nooit* is beklemtoonbaar, positief *nooit* niet, maar tekstmakers interesseert dat niet; voor hun is geschreven positief en negatief *nooit* “hetzelfde” woord, en dus een te vermijden dubbelzinnigheid, – [al vanaf de **13e eeuw**].

B. Syntactische verschillen in tekst tussen (antwerps) negatief en positief *nooit*

Positief *nooit* blokkeert dus in taal de stapeling in vrij gebruik door *nie/geen*, waarschijnlijk zoals door Pauwels voor het Aarschots beschreven: zie 2.5.1.1A1. Maar vrij zeker geldt hetzelfde voor het beperkte type uit de voorzin van *dan-/als*-groepen uit tekst. Ik beperk me tot één al geciteerd voorbeeld:

Ic was om u doe meer in vresen

Dan ic *noit* was voor desen (Jonckbloet 1849: 252.9603v) [**1320 – 1335**]
(vlaams)

In de 108 tekstvoorbeelden van dit type is er geen enkel met een *niet*-woord in de voorzin voor positief *nooit*. Als dit juist is, blokkeert dat hier dus *niet*-woorden “naar voor” en “naar achter”.

De mnl tekstbeperkingen bij positief *nooit* eisen allemaal een aparte studie, met name een vergelijking met eventuele dialektrelikten, als die er nog zijn; ik herhaal de tekstgevallen uit het *MNW* (4.2387):

1. syntactisch onbeperkte gevallen (2.2.2b) [**1544**] (antwerps);
2. *dan-/als*-groepen (2.2.2a) [**1555**] (antwerps);
3. bijzinnen bij een overtr. trap (2.2.2b) [**1548**] (oostvlaams);
4. *eer*- en *hoe*-zinnen (*MNW* 4.2387):

eer nemmer die hane singt tweewerf (*L. v. J.* 225) [± **1250**] (limburgs)

hoe dorsti wesen *nie* so coene

dat te pensene of te doene (*Rose* 257.270) [± **1310**] (vlaams-brabants);

5. bijzinnen binnen een ontkennende hoofdzin:

dune cons ons *niet* geleren

dat eenich van dinen heren

noint verweckede doden man (*Sp.* III⁴ 47.83) [**1350-1400**] (west-
vlaams)

6. zinnen met het stapelende *al/alle/alles*:

alle die *noit* met tongen spraken (*Z. ende Lich.* 42) [± 1410] (oostvlaams)

Positief *noyt* kende altans vroeger de mogelijkheid tot stapeling met positief *gheen-*: *noyt gheenre* (2.1.3).

2.4.4. Positief/negatief *nooit mor*

Nooit in *nooit mor* ‘altijd’ of ‘nooit’ is waarschijnlijk een unikum in de nederlandse syntaxis, doordat er zich – zeker in enkele westvlaamse dialecten – uit een negatieve vorm een positieve ontwikkeld heeft:

j’ e *nooit* [‘nooit’] *mo* één keer z’n agenda vergeetn
’k en *nooit* [‘altijd’] *mo* petattn geplant

Het *VMNW*, het *MNW* (4.2494vv) noch het *WNT* (9.2115vv) geven voorbeelden.

2.4.4.1. Oudste tekstcitatien

A. Thomas van Herentals (K 274)

Het oudste tekstcitaat is – zoals gezegd – [van 1554] en bevat een negatief *noyt*: (zie 2.2.2). Een gelukkig toeval maakt lokalisering ervan mogelijk; als iemand bij de Minderbroeders intrad, moest ie z’n voornaam vervangen door een kloosternaam, en z’n achternaam door *van* + de naam van z’n geboorteplaats. Thomas was dus een Brabander.

B. de Bo

De Bo is geboren in Beveren-Leie (O 081), maar z’n woordenboek heet terecht *Westvlaamsch*. Het bevat zelfs een aantal niet-westvlaamse citaten, zodat een preciese lokalisering in het algemeen onmogelijk is, ook van *nooit maar eens* ‘nooit tenzij eenen keer’ (1873: 749):

Hij heeft *nooit maar eens* zijn morgengebed achtergelaten.
Ik heb *nooit* gereisd *maar eenen keer* in Frankrijk.
Ik heb *nooit maar drie keeren* met hem gesproken.
Hij was *nooit maar eenen dag* zonder naar de kerk te gaan.

Z'n voorbeelden hebben met dat van vHerentals gemeen dat ze *nooit* + *maar* + *tw* (of *eens*) bevatten; verder zijn *nooit* en *meer* bij hem één keer gescheiden, – zoals bij vHerentals.⁴⁷

2.4.4.2. Moderne taalgegevens

Ik heb taalgegevens uit vier plaatsen, grotendeels vlaamse⁴⁸.

2.4.4.2.1. Poperings (N 067)

Ik heb bij Vallaeys ([1997]: 338) precies één voorbeeld gevonden:

je moe *nooëjd* mò ['altijd maar'] roepm wè, a je me nooëdieg et

Voor alle onderzochte moderne vlaamse varianten geldt dat *nooit* en *maar* onscheidbaar zijn. Verder is het hoofdtw (of *ne kie* 'eens') blijkbaar misbaar, maar die zaak heeft niks te maken met de betekenis van *nooit*. De Poperingenaar Renaat Declerck heeft waardevolle aanvullende inlichtingen gegeven: zo lijkt het type zonder hoofdtw niet meer of minder beperkt als dat met. Ik geef nog één voorbeeld van een zin zonder hoofdtw:

'k æn *nooejd* mò petatn ækwèkt 'ik heb altijd alleen aardappels gekweekt'

Niet meer te controleren is of dit type [pas na 1873] in gebruik gekomen is, dan wel of de Bo het al gekend heeft. Ik vermoed het laatste.

Bij positief *noois* zijn *noois nie*, *noois of noois* en het ontkennende *en* uitgesloten, bij negatief *noois* ['nooit'] is alleen *en* mogelijk.

2.4.4.2.2. Izenbergs (N 015)

Hugo Ryckeboer heeft over z'n dialect de volgende inlichtingen gegeven. Ook hier zijn *nooit* en *maar* onscheidbaar verbonden, ook hier is de verbinding met of zonder hoofdtw mogelijk, net als de twee betekenissen:

---

⁴⁷ Albert Schrever wijst me erop dat ook het Engels *never but* kent. Maar de verschillen blijven groot. Het Engels kent de constructie met *but* bij alle *niet*-woorden (*nobody but* enz.). Heeft het ook in dialecten nergens een positieve pendant ontwikkeld? Dit vereist verder onderzoek.

⁴⁸ Waarschijnlijk komt het verschijnsel in Oost-Vlaanderen niet voor: noch Joos (1900) noch Teirlinck (1910 – 1921) geven het.

hij heeft *nooit* [‘nooit’] *maar* een keer z’n agenda vergeten
ik heb *nooit* [‘altijd’] *maar* petatten geplant

Het izenbergse systeem [eveneens uit ongeveer **1980**] lijkt dus identiek met het poperingse.

2.4.4.2.3. *Kortrijks (N 141)*

Frans Debrabandere heeft me ingelicht over het Burgerkortrijks [van ongeveer **1980**]. Dat kent eveneens de twee tegengestelde betekenissen, en alle andere eigenschappen van Poperinge en Izenberge.

2.4.4.2.4. *Oostends (H 016)*

Ook het oudere Oostends kent positief *noojs*; Desnerck (2006: 315) geeft twee voorbeelden:

’t *en* is *noojs mor* ain⁴⁹ van junder in orde [‘er is steeds maar één van jullie in orde’]

’t *en* is *noojs ofte noojs mor* ain thuis [‘er is steeds maar één persoon thuis’]

Aanvullende mondelinge inlichtingen zeggen dat ook zonder tw mogelijk is:

’k en æn *noojs mo* petatten heplant [‘altijd enkel maar’]

Oostende verschilt van de andere doordat de betekenis ‘nooit’ er uitgesloten is.

2.4.4.2.5. *Kleits (I 154a)*

Ook het Oostvlaams kent het syntagma: Johan Taeldeman is m’n zegsman geweest. *Noejs* en *maar* zijn onscheidbaar, als hoofdtw is alleen *een* (*ne kie*) mogelijk, bekend maar niet in actief gebruik is het type:

ik heb *nooit* [‘altijd’] *maar* petatten geplant

Wel kent ie de betekenis ‘alleen maar’ bij *nooit maar*.

---

⁴⁹ Desnerck spelt de [æ] als *ai*.

2.4.4.2.6. *Besluit: kenmerken van ontkennende woorden in de besproken dialecten*

A. Overzicht

	jaar ±	betekenis ‘alleen maar’	scheidbaarheid	alleen <i>een</i> of <i>ne kie</i> ‘es’
		‘nooit’	‘altijd’	
vHerentals	[1544]	+	?	+
de Bo	[1873]	+	?	+
Poperings	[1980]	+	+	-
Izenbergs	[1980]	+	+	-
Kortrijks	[1980]	+	+	-
Oostends	[1980]	-	+	-
Kleits	[1980]	+	-	+

Er is sprake van twee types: dat met en dat zonder hoofdtw. Waarschijnlijk gedragen die zich gelijk m.b.t. de betekenissen: ‘nooit’ tegenover ‘altijd’.

De vijf onderzochte dialecten vallen in twee groepen uiteen: Poperinge en Oostende kennen enkel ‘altijd’, Izenberge en Kortrijk hebben ze allebei.

B. Kenmerken van ontkennende woorden

In het Middelnederlands en in de onderzochte dialecten vinden we in het algemeen drie kenmerken van negatief zijn:

1. de mogelijkheid van *nelen*;
2. die van *nie(t)* na het ontkennende woord: *nooit nie(t)* enz.;
3. de stapeling door verdubbeling: *nooit of nooit*.

In onze syntagma’s zijn er komplikaties:

1. Bij *nelen* moeten we bedenken dat dat zowel bij negatief *nooit* als bij negatief *mor* kan staan. Hoe reageren dialecten dan bij positief *nooit*? Oostende heeft *en* als mogelijkheid, maar in bv. Poperinge is dat uitgesloten.

Nu geeft het *MNW* (4.1003v) van *maer* + hoofdtw enz. 28 voorbeelden met *nelen* tegenover 4 zonder. Bij *maer* + zn (bv. *mor petatten*) heeft het 10 citaten met *nelen* tegenover 8 zonder.

Het oostendse *en* moet bij *noojs* [‘altijd’] dus van *mor* afhangen, het poperingse *nooijt* [‘altijd’] en *nooijt* [‘nooit’] konden vanouds ook buiten dit syntagma *en* missen. Waarschijnlijk is gedwongen afwezigheid van *en* in het Poperings dus regel geworden.

2. Geen enkel onderzocht dialect kent bij negatief *nooit* de combinaties *nooit mor nie* of *nooit nie mor*.

3. *Nooit of nooit* kan theoretisch zowel van *nooit* [‘nooit’] als van *nooit* [‘altijd’] een stapeling zijn; we kennen in het Aarschots bv. de stapeling *ooit of ooit*. Stapeling door herhaling is – zoals eerder opgemerkt – dus geen kenmerk van negatief zijn.

C. De ontwikkeling van ons syntagma

Zolang een reeks andere citaten van ons syntagma ontbreekt, is het niet mogelijk om een beter inzicht te krijgen in wat er in de loop van de eeuwen in veranderd is, met name niet in de manier waarop de betekenis van negatief positief geworden is. Wel lijkt dat proces beperkt tot een deel van West-Vlaanderen.

2.4.5. Positief *oyt ... en ...* : Lapscheurs en Poperings

We zijn positief stapelend *oyt ... en ...* het eerst in het Brugs tegengekomen [1532] (2.2.3), daarna in het Antwerps (Haags?) [1618] (2.3.3), en nu vinden we het als taalvorm, – opnieuw in West-Vlaanderen, – maar met veranderde syntaktische eigenschappen. Ik beperk me tot *dan-/als-/of*-groepen:

nie stoeter of dank *ooit en* peisdege (Lapscheurs [van ± 1980] (I 124))

Maar nu is *en* onmisbaar, en *ooit ... en ...* heeft de betekenis ‘ook maar ooit’, dus die van positief *nooit*. – Het ontkennende woord in de voorzin is hier fakultatief; dat verschilt van mnl positief *noyt*.

Daarentegen is het totaal anders in het Poperings (N 067). Ik herhaal een citaat uit André Vallaeys z’n brief [van 3-10-05]:

z æn è siej nie stoeter òv dank (ooit) *æ pèèjzden* ‘ze is zij niet stouter of dat ik en peisde’

Maar de ontkenning in de voorzin is hier [± 1930] “absoluut onmisbaar” en *æ* in de *of*-groep is niet te vervangen door *nooit* of door *nooit æ*, wel door *van z’n leven æ* en (minder vlot) *ooit æ*. Hier volgt *æ* de regel van eenzaam mnl *en*. Dat is dus een groot verschil met het Lapscheurs. – Poperings *æ* is onbeklemtoonbaar. Wat de stijlwaarde betreft: *æ* klinkt eerder ouderwets, maar helemaal niet vulgair of primitief. Het sterft uit.

2.5. HET CENTRALE PROBLEEM BLIJFT GROTENDEELS ONOPLOSBAAR: HET ONTSTAAN VAN TEKENVARIANTEN

Er zijn minstens drie ontstaansmogelijkheden van tekenverandering:

1. er heeft zich uit een negatieve pendant een positieve ontwikkeld;
2. er heeft zich – omgekeerd – uit een positieve pendant een negatieve ontwikkeld; daarvan heeft het Strandhollands het al genoemde *iet* ‘niet’ of ‘niks’;
3. er heeft zich uit een dubbelzinnige pendant zowel een positieve als een negatieve ontwikkeld.

De problemen van het ontstaan van negatieve varianten zijn anders als die van het ontstaan van positieve.

2.5.1. Het ontstaan: negatieve varianten *naast* positieve (zuidelijke groep) en *na* positieve (Strandhollands)

In zuidelijke groepen bestaan de types *iemand nie* en *niemand* waarschijnlijk al sinds het Oudnederlands *naast* mekaar, maar in het Strandhollands is het negatieve *iet* [‘niet’, ‘niks’] uit het positieve *iet* [‘iets’] ontstaan, dus daarna. Dat zijn twee totaal verschillende processen.

2.5.1.1. Zuidelijke groepen

A. Het Aarschots: (*n*)*iemand* en (*n*)*ievers* enz.

Ik begin met het Aarschots, omdat Pauwels het dialect zo voortreffelijk beschreven heeft.

1. Materiaal

Vrijwel altijd is in het Aarschots eenzaam *nooit*, *nievers*, *nieverans(t)* en *niemand* uitgesloten; als er geen andere ontkenning volgt, staat *nie* erachter, meestal – maar niet per se – onmiddellijk: *nievers nie*, *nieverans(t) nie* en *niemand nie*. Daarnaast bestaan varianten zonder *n* met dezelfde betekenis: *ievers nie*, *ieverans(t) nie* en *iemand nie*, maar *nooit nie* en *ooit nie* zijn onbekend. Die varianten zijn “volkomen gelijkwaardig”, en soms zijn die zonder *n* zelfs frekwenter. Datzelfde geldt voor de stapeling (*n*)*iemand of (n)**iemand nie*. Pauwels spreekt hier van afesis (Pauwels 1958: 458).

2. Geen aferesis

Maar dat begrip “aferesis” slaat altijd – net als z’n tegenpool “protesis” – op een variant van een syntactisch en semantisch zelfde woord, zoals bv. in den erm > den *nerm*, den ellebooch > den *nellebooch*, den avend > den *navend* enz. Maar *iemand* en *niemand*, *ieverans* en *nieverans* zijn telkens syntactisch en semantisch twee totaal verschillende woorden. Het begrip “aferesis” is hier dus absoluut niet op z’n plaats; het probleem is niet fonisch maar syntactisch.

3. Geschiedenis

- a. Tweeplaatsig oudhoogduits *ni* in zinnen met woorden voor ‘iemand’, ‘iets’ enz.

Het ligt voor de hand om bij de aarschotse (enz.) varianten *niemand nie* ‘niemand’, *iemand nie* ‘niemand’ enz. meteen te denken aan het Oudhoogduits. Zoals bekend was ohd *ni* in zinnen met woorden voor ‘iemand’, ‘iets’, ‘ooit’ of ‘ergens’ (*iet*-woorden) tweeplaatsig: het stond óf (met splitsing) vlak voor de *pv* óf (zonder splitsing) vlak voor het *iet*-woord:

<i>ni</i>	was	eoman	‘niet was iemand’
<i>ni</i> eoman	was	(= <i>neoman</i> was)	‘niet iemand was’

Misschien waren er verschillen in betekenis of in waardering tussen de twee konstrukties, misschien waren ze gebonden aan bepaalde tijden en/of plaatsen; we weten het niet.

Bij kontaminerende stapeling ontstond met dubbel *ni*:

<i>ni</i>	was	<i>ni</i> eoman (= <i>neoman</i>)
-----------	-----	------------------------------------

En bij latere stapeling van *ni* met *wiht* (= *nicht*):

<i>ni</i> wiht	was	<i>neoman</i>
<i>ni</i> wiht	was	eoman

*Neoman niwih*t en *eoman niwih*t bestonden dus naast mekaar, en dat beantwoordde resp. aan mnl en aarschots *niemand niet* (met stapeling) en *iemand niet* (zonder), met dezelfde betekenis. Dus moet de stapeling *niemand niet* ontstapeld zijn.

Als die rekonstruktie goed is, dan heeft het Aarschots dus de mnl toestand bewaard, maar met een stapeling, een ontstapeling en een tweede stapeling.

Het Aarschots (en de andere zuidelijke groepen) hebben dus geen verandering ondergaan van positief naar negatief of omgekeerd.

Nu is Oudhoogduits geen Oudnederlands, en de leidse *Willeram* vertoont dan ook geen sporen van dat oudhoogduitse systeem, maar niet-vertaalde oudnederlandse teksten zijn er verder niet, en de – uit het Latijn – vertaalde zijn syntactisch – zacht uitgedrukt – onbetrouwbaar. In het algemeen vertonen Oudnederlands en Oudhoogduits syntactisch dezelfde ontwikkeling. Daarom kies ik die i.v.m. de verhouding tussen de groepen *iemand* enz. en *niemand* enz. als werkhypothese.

b. Taal tegenover tekst

Aarschots *iemen nie* en *niemen nie* zijn – zoals gezegd – gelijkbetekenend, gelijkwaardig en misschien is de frekwentie van *iemen nie* zelfs nog (zoals gezegd) iets hoger als die van *niemen nie* (Pauwels 1958: 458), maar al in mnl teksten is die onderlinge frekwentie heel anders: het *MNW* (4.2391 en 3.797) geeft voor (*n*)*iemen* de volgende aantallen:⁵⁰

<i>MNW: (n)iemand</i>		
<i>iemen ne/en</i>	1 ⁵⁰	2%
<i>iemen niet</i>	-	
<i>niemen</i>	8	22%
<i>niemen niet</i>	-	
<i>niemen ne/en</i>	28	76%

Voor (*n*)*ievers* ziet het schema er als volgt uit⁵¹:

<i>MNW 4.2431 en 3.803 enz.: (n)ievers</i>		
<i>ievers ne/en</i>	1	1%
<i>ievers niet</i>	-	
<i>nievers</i>	10	12%
<i>nievers niet</i>	-	
<i>nievers ne/en</i>	71	82%

⁵⁰ Van ‘ook maar iemand’ heb ik maar één voorbeeld gevonden:

Soe sochte raet an fisisiene
 Maer het stont haer onsiene [‘het was voor haar te vrezén’]
 Dat *yemene* gehelpen *ne* conde (Maximilianus 1954: 9438vv) [± 1330] (westvlaams)

⁵¹ Zie de noot uit 1.3.2.1.2.

Het aarschotse systeem verschilt dus – zover we na kunnen gaan – van het mnl tekstsysteem in twee opzichten:

1. het Mnl heeft de overgang van *nelen* naar *nie* nog niet meegemaakt, het Aarschots wel;
2. het Mnl heeft een hoge frekwentie van de stapelende kontaminatie *niemen nelen* en *nieverans nelen* (in het Aarschots enz. dus: *niemen nie* en *nieverans nie*); daarentegen komt het oude type *iemen nelen* en *ieverans nelen* (in de dialecten *iemen nie* en *ieverans nie*) in het Mnl bijna niet voor: het *MNW* heeft daarvan resp. 1 en 1 geval, tegenover resp. 8 en 10 gevallen.

In de tekst hebben dus kunstmatige regels gewerkt, die de voorkeur gaven aan het ondubbelzinnige *niemen* en *nieverans* boven het dubbelzinnige *iemen nelen* en *ieverans nelen*: ‘één persoon niet’ of ‘niemand’, ‘één plaats niet’ of ‘nergens’.

Maar in dialecten laten *iemen* tegenover *niemen*, *ieverans* tegenover *nieverans* enz. dezelfde ontwikkeling zien met ongeveer eenzelfde aandeel per type.

B. Het Antwerps en het Kempisch

Het Antwerps en het Kempisch kennen het verschijnsel eveneens, maar evenmin voor *ooit/nooit*: “Voor *niemand* en *nievers* (*nieverans*, *nergerans*) hoort men veel *iemand ni* en *ievers ni* (*ieverans*, *ergerans*) *ni*. *Ik heb iemand ni gezien; waar hebt gij geweest? ... Ieverans ni*⁵². (Cornelissen en Vervliet **1899**: 60).

Verder geeft het *Bijvoegsel* onder *nieverans* nog “ook *ieverans nie*” en onder *niemand* “ook *iemand nie*” (Cornelissen **1938**: 197 en 192). – Onder *nooit* (200) ontbreekt ook hier **ooit niet*, maar *nooit* is wel “steeds versterkt door *niet* (of *geen*), tenzij als *nooit* de beteekenis heeft van *ooit*”, – maar dat is natuurlijk iets anders, dat lijkt te slaan op onbeklemtoonbaar *nooit*; zie 2.4.3.3.

C. Het Zuidoostvlaanders

Het schitterende werk van Teirlinck (**1910 – 1921**) bevat voor het Zegelsems (O 206) belangrijke gegevens. Van *ooit* zijn *ooit of ooit* en *of ooit of ooit* stapelingen, maar het gaat ons nu om *ooit niet* naast *nooit niet* die allebei

---

⁵² *Hebt gij* is een verteksting van *edde*.

‘nooit’ betekenen, en eveneens stapelbaar zijn: *ooit of ooit niet* en *nooit of nooit niet* ‘absoluut nooit’. *Ooit niet* is natuurlijk de rechtstreekse voortzetting van het zeldzame mnl *oyt ... en ...* ‘nooit’.

De varianten *va z’leven niet* en *zleven niet* ‘nooit’ sluiten hierbij aan (Teirlinck **1910 – 1921**: 333 en 216). Ook *nooit* met als stapelingen *nooit of nooit* en *nooit nemeer* (304).

Zoals er geen betekenisverschil is tussen *ooit niet* en *nooit niet*, zo is dat er evenmin bij *van zleven niet* ‘nooit’ en *nooit niet*, maar zonder *niet* is dat verschil er wel. “De bijwoorden met ontkenkende kracht worden bijna altijd door *niet* (of *nie*) of een ander [aldus PCP] ontkenning versterkt” (Teirlinck **1924**: 206).

Merkwaardig genoeg vinden we onder de andere *niet*-woorden geen vermelding van dat verschijnsel, en evenmin in de zojuist genoemde spraakkunst. We moeten dus aannemen dat het beperkt is tot *ooit niet/nooit niet*: het type dat juist in het Aarschots, Antwerps en Kempisch ontbreekt, – onder invloed van positief *nooit* ‘ook maar ooit’?

D. Brabants-limburgs *ieks nie* ‘niks’

Aan Albert Schrever dank ik de waarneming van *ieks nie* bij een mevrouw uit het westbrabantse Balegem (O 038) dat ik in geen enkel woordenboek teruggevonden heb. Wel herinnert een westvlaamse lerares zich dat ze het op school een paar keer gehoord heeft; het moet ook in die provincie dus hier en daar voorkomen.

Gunther de Vogelaer heeft in het materiaal-Willems [$\pm$ **1870**] *ieks* gevonden in Sint-Truiden (P 176) en *iek* in Boutersem (P 102). Het zullen allebei wel compromissen zijn van *iet* en *niks*. – *Ieks nie* lijkt zich aangesloten te hebben bij *iemand nie* enz.

E. Besluit van de spreiding van *iemen nie*

Het gesplitste oudgermaanse type *ni + eoman* heeft zich [tot **vandaag**] vaak naast het ongesplitste *ni + neoman* in een aantal dialecten in een aantal woorden weten te handhaven (met ontwikkeling van *ni* > *ne* > *nie*):

	<i>ooit... nie</i>	<i>ieks ... nie</i>	<i>ievers ... nie</i>	<i>ieverans ... nie</i>	<i>iemand ... nie</i>
Aarschots			+	+	+
Brabants-Limburgs		+			
Antwerps-Kempisch			+	+	+
Zuidoostvlaams	+				

2.5.1.2. Het Strandhollands

Dat is wel het geval bij de tamelijk moderne strandhollandse overgang van *iet* ‘iets’ naar *iet* ‘niks’ of ‘niet’.

A. Het Kattekzees

Het Kattekzees is grammaticaal het best beschreven, het eerst door Overdiep (1940: 201vv). Van z’n beschrijving van de ontkenning neem ik de belangrijkste feiten over.

ABN *niet* is *iet*, soms vergezeld door *en*, maar vrijwel alleen bij een achterpv. In de vaste uitdrukking *We hebben iet gevange* (*iet* = ‘niks’) is waarschijnlijk *en* uitgevallen. Zo ook in de uitroep *’t Is ietes* ‘het is niks’.

Maar voor ‘niet’ bestaat ook *niet*, nl. als vraag (“Niet?”). Verder in *niet dattek ...* (naast *iet dattek*), bij nadrukkelijk verbiedende ow: “*Niet te stele hoor! Niet te vlouke hoor!, Iet winne* [‘winden’]! *Niet winne!* (bij uiterste urgentie)” en *voor niet* ‘voor niks’. Tot zover Overdiep. *Niet* is dus vaak emotioneler.

Iet en *niet* betekenen dus allebei – zoals *niet* in oudere teksten en in een aantal zuidelijke dialecten – zowel ‘niet’ als ‘niks’. Verder is *niet* t.o.v. *iet* een stapeling, net als *nooit iet* ‘absoluut nooit’ of ‘helemaal niks’ t.o.v. *nooit* en *iet*. Hetzelfde geldt voor *nörregens iet* t.o.v. *nörregens*.

Iet ‘niet’ vinden we waarschijnlijk ook als vervanger van onbeklemtoond *niet*, in directe en indirecte vraagzinnen:

we zelle dæræs kijke of ie *iet* méé *en* wil (??)
 mnl: *en* quam hi hier (*en* suggereert ‘ja’, en een *niet*-woord is uitg.)
 ABN:kwam ie *niet* híér (*niet* suggereert ‘ja’)

Dat steunt Overdiep z’n veronderstelling dat de kattekzeese ontwikkeling van *niet* naar *iet* ‘niet’ alleen plaatsvond bij *iet ... en ...* ‘iets ... niet’, waar de negatieve betekenis van *en* verzwakte en tenslotte totaal verdween; daarna

verloor *en* ook z'n vaste plaats voor de *pv*, en werd het misschien een "ritmisch" element (Overdiep 1940: 204)⁵³.

Van dat hele proces is nog niks te vinden in de tekst [van 1790] (Beets [1928]), die nog geen enkel geval van *iet* bevat, en ruim 50 keer eenzaam *niet* naast 9 keer *niet en*. Het "ritmische" *en* ontbreekt totaal, terwijl het in Overdiep z'n tekst (1949: 81 – 107) overvloedig aanwezig is.

Merkwaardig genoeg heeft *iet ... en ...* geen kattekzeese pendanten **ooit ... en ...*, **örregens ... en ... en *iemant ... en ...*. Misschien is de hele hoge frekwentie van *iet* 'niet' daar de oorzaak van (maar in het zuiden bestaan de pendanten wél). – Dubbelzinnigheid met *iets* 'iets' is vermeden doordat ABN *iets* er altijd *wat* luidt (Leen de Vink).

B. Het Skevelings

In het algemeen heeft het Skevelings veel gemeen met het Kattekzees, daaronder het gebruik van *iet* 'niet'. Maar Spaans ([2004]) en Roeleveld [en Krul] ([1986]) geven heel weinig spraakkunst. Daarom beperk ik me tot *iet-tan* 'ja toch' of 'nee toch' naast *be-niet-tá* 'ja toch' of 'nee toch' (Spaans[2004]: 172 en 79). Roeleveld [en Krul] (1986: 117) geven nog dubbelzinnig 'belange niet' en 'niettan'⁵⁴.

Ook in Scheveningen lijken **urreges* 'nergens', **ooit* 'nooit' en **iement* 'niemand' te ontbreken.

2.5.1.3. Buiten het Strandhollands

Winkler (1874: 117v) noemt *et* en *it* 'niet' "dat met *net* en *nit* afwisselend voorkomt [...] in sommige hoogduitsche tongvallen, zooals in dien van het Schwartzwald en den Allgau in Zwaben en van het Ober-Innthal in Tirol".

Weijnen (1966: 323) noemt Zwabisch *ite*, Oudnoors *eigi, ekke*, Deens *ej, ikke*, Frans *je dis pas, personne*, Oostfries *egh*" (niet) naast het skeverlingse, kattekse, noordwijks en zandvoorts *iet* 'niet'.

---

⁵³ Zoals ook in het Antwerps en het Gents; zie 2.4.2.1B.

⁵⁴ De dubbele betekenis moet ontstaan zijn in de overgangstijd waarin *niet* verdween.

In hoofdzaak lijkt het verschijnsel ook hier beperkt tot woorden voor ‘niet’. Misschien heeft het gesplitste type (ohd/onl *ni + eoman* enz.) dus “even vaak” gewonnen als het ongesplitste (ohd/onl *neoman* enz.).

2.5.2. Het ontstaan: positieve varianten tegenover negatieve

Ik gebruik hier de term “ontstaan uit” met voorbehoud, want het is wel waarschijnlijk dat de positieve varianten uit de negatieve ontstaan zijn, maar niet helemaal zeker. Behalve die uit de *dan-/als-/of*-groep hebben we te maken met onbeklemtoond *niet* en dito *nooit* die beperkt zijn tot de vragende wijs:

is hij *niet* de báás van het zaakje [‘ja toch?’]⁵⁵
kom jij *nooit* es te láát op je werk [‘ja toch?’]

Verder zijn die twee onbeklemtoonde woorden ook mogelijk in retorische vraagwoordvragen:

wie is er *niet es* gezákt voor een eksamen [‘iedereen toch?’]
waar heb je *niet es* een klein konflíkt meegemaakt [‘overall toch?’]

Ik bespreek ze in het volgende nummer.

2.5.3. Het ontstaan: *soms*, *toch* en *zeker* zijn positieve varianten die geen negatieve naast zich hebben

Het ontstaan van die positieve varianten is wel heel raadselachtig, omdat ze naast overeenkomsten met positief *niet* en *nooit* ook verschillen vertonen, formeel en semantisch.

Het schema van de vijf woorden ziet er als volgt uit:

onbeklemtoond	betekenis	enkel in vraagzin	in onbeperkte wijs	beklemtoond	betekenis	syntactisch onbeperkt
<i>niet (es)</i>	‘ja toch’	+	-	<i>níét</i>	‘nee’	+
<i>nooit (es)</i>	‘ja toch’	+	-	<i>nóóit</i>	‘nooit’	+
<i>soms</i>	‘ja toch’	+	-	<i>sóms</i>	‘een enkele keer’	+
<i>toch</i>	‘ja toch’	-	+	<i>tóch</i>	‘desondanks’	+
<i>zeker</i>	‘ja toch’	-	+	<i>zéker</i>	‘absoluut’	+

⁵⁵ Met als positieve pendant *wel*:

is hij *wel* de báás van het zaakje [‘nee toch?’]

2.5.3.1. Formele verschillen

A. Syntaktische verschillen

Zover ik zie verschillen alle beklemtoonde van alle onbeklemtoonde door syntaktische onbeperktheid tegenover syntaktische beperktheid. De laatste groep is in z'n geheel beperkt tot vraagzinnen, maar het gaat om verschillende ondertypes, zoals we meteen nog zullen zien.

B. Fonische verschillen

De klemtoon is een konstante die de twee groepen in hun geheel scheidt, en die ik dan ook als indelingskriterium gebruikt heb.

2.5.3.2. Semantische verschillen

De positieve-antwoordsuggestie van de linkergroep ontbreekt bij de rechter. Verder heeft het groepje *níét/nóóit (es)* een negatieve betekenis, die we missen bij positief *sóms/tóch/zéker*.

2.5.4. Het ontstaan: positieve varianten in verwante talen

Zo meteen zullen we in **3** en **4** spreken over enkele positieve varianten in het Duits en het Engels; die kunnen ons een suggestie doen over een mogelijke westgermaanse oorsprong.

Een stap verder gaat een klein onderzoek naar het Latijn, dat allebei de types positieve pendanten van negatieve woorden laat zien.

A. Stapeling

Het Latijn kent het stapelende “affirmative particle” *-ne* (Glare [z.j.]: 1163) *nē* ‘jazeker’, waarvan het *Oxford Latin Dictionary* (verwijzing Jan Vonk) zegt, dat het “apparently related” is met (het negatieve) *nē*.

B. Antwoordsuggesties

[Al in **1625**] heeft vHeule (Caron 1953: 57) *en* ‘nonne’ onderscheiden van *en* ‘non’. Het eerste staat onder de “vragende bywoorden”, het tweede – samen met *niet* – onder de “loochenende”. Het eerste is het verplicht eenzame mnl *ne/en* in vraagzinnen, dat overeenkomt met onbeklemtoond ABN *niet*, het tweede het fakultatief eenzame mnl *ne/en* dat syntactisch (vrijwel) onbeperkt is:

En es dit Florijs miin soete lief (Stoett 1923: 155)
Is dat *niet* Florijs ... tegenover Is dat *níét* Florijs ...

Het type is ook Duits en Engels, en het Latijn heeft zinnen met positief *nonne* als pendant, maar er is een verschil: de Westgermaanse (altans de Nederlandse) combinatie van *vra. wijs* (*en es* na lege eerste-zinsplaats), en verplicht eenzaam *ne/en* levert de positieve betekenis; in het Latijn is het vraagkarakter niet gebonden aan één zinstype, maar aan plaatsing van het morfeem *-nē* achter het eerste woord van de zin:

nonne sumus omnes homines ‘zijn we niet allemaal mensen?’ (positief)
non sumus digni ‘we zijn niet waardig’ (negatief)

Maar waar komt het positieve *nonne* vandaan? *Non* ‘niet’ + vraagpartikel levert geen positieve combinatie. Ik moet hier volstaan met Glare opnieuw te citeren: *nē* is een “interr[ogative] (and affirmative?) particle [apparently related to *-nē2*]” (Glare [z.j.]: 1163). Vgl. verder Hofmann en Szantyr ([1972]: 247).

2.6. BESLUIT VAN DE NEDERLANDSE POSITIEVE PENDANTEN VAN ONTKENNENDE WOORDEN

Bijna alle aandacht is uitgegaan naar de groep van de stapelende; de positieve-antwoordverwachters uit de vraagzinnen zijn maar betrekkelijk even ter sprake gekomen: *niet (es)* + *nooit (es)* met hun negatieve pendanten, en *soms*, *toch* en *zeker* die negatieve pendanten missen; beklemtoond *soms* enz. bestaan wel, maar ze hebben geen negatieve betekenis.

De syntaktische, fonische en semantische beperkingen van positief *niet (es)* enz. suggereren wel dat ze uit de negatieve ontstaan zijn, maar er is zeker geen algemene regel die zo’n ontwikkeling van alle positieve pendanten kan verklaren uit negatieve. Anders gezegd: ze kunnen ook ontstaan zonder zo’n pendant.

3. DUIJS

Van de mnl positieve pendanten van ontkennende woorden, kent het Duits een merkwaardige parallel, met de variant *nicht* als plaatsvervanger van mhd *ne/en*, dat [ongeveer in de **16e eeuw**] verdwenen was.

3.1. MATERIAAL: PAUL EN *DW*

Het Oudhoogduits lijkt het verschijnsel niet te kennen als een vergeefse speurtocht in Braune-Eggers (1987:250v) en in Ellis (1983:88) als bewijs mag dienen. Ook het Middelhoogduits laat in eerste instantie verstek gaan, – we vinden het altans niet in Paul-Wiehl-Grosse (1989: § 436 – 441). Maar merkwaardig genoeg bespreekt Paul het uitgebreid in z'n *Syntax* (1920: § 514). Daar geeft ie zelfs binnen een belangrijk groter overzicht een hele grote verzameling proza-voorbeelden [van tussen **1636** en ± **1886**].

Paul (1920: 330-357) noemt ons type “onlogische” ontkenning en plaatst het in een grote opsomming in een veel groter geheel:

1. *Nicht* wordt “bis in ziemlich neue Zeit von Schriftstellern und noch jetzt in der Volkssprache häufig zur Verstärkung hinzugefügt, vgl. *wem niemand nicht gefällt*” (Paul 1920: § 510 – voor de vindplaatsen verwijs ik naar het boek zelf.)
2. Na een ontkennende voorzin kan een *om*-zin met ontkennende nevenschikking volgen: *weder... noch...:*

sie wird es *nicht* wagen, *weder* sich *noch* ihn einem zweiten Unfälle bloss zu stellen (§ 511)

3. Na *ohne* komt niet zelden *weder* en/of *noch*:

ohne Feindschaft *noch* Neid (§ 512)

4. Na *ausser* “kommt pleonastische Negation vor”:

ausser ich *nicht*
ausser nichts zu essen (§ 513)

5. “Wie in andern Sprachen steht auch im Deutschen bis in ziemlich junge Zeit nach dem Komparativ oft eine eigentlich unlogische Negation, indem sich die Vorstellung einmischt, das zur Vergleichen Herangezogene nicht mit demjenigen, von dem man ausgeht, übereinstimmt”:

Das wir oft wollen sein vff erden *mer* dan wir *nimmer* mögen werden
[‘ook maar ooit’]

Ook na *anders* en na een overtr. trap komt dat *nicht* voor:

wenn es kaum *anders* seyn kann, als dass *nicht* die Königin unter der Liebhaberin, oder diese unter jener leiden sollte (BLZ 342)

Er ist der *aller fraydigst* knecht, den ich herümb im ganczen Kreis In vnser ganczen pfar *nit* wais

6. Afhankelijk van een zin “mit negativem Sinn” is er ontkenning na *ehe*, *bevor*, *eher* – *bis* en *bis*:

diesen Brief zu verlieren *ehe* ich denselben *weder* schriftlich *noch* mündlich beantworten konte nicht *eher*, *bis* Du mir *nicht* meine Bitte gewährst (§ 515)

Michels-Stopp (1979: 269v...) ⁵⁶ besteden er eveneens aandacht aan. Dat boek helpt ons iets verder:

“In Fragesätzen steht öfter *ih*t, *ie*, *iemen*, *iemer* statt *nicht*, *nie*, *niemen*, *niemer* : vorht ir iu *ih*t, dô ich zuo ziu reit?, was iu mîn komen dô *ih*t leit? Parz. 457, 25”.

Ook het *DW* behandelt het verschijnsel op enkele plaatsen: bij *kein* (5.461vv), *nicht* (7.707vv), *nie* (7.740) en *nimmer*/(*mehr*) (7.848v en 7.710).

Voorbeelden met *nicht*:

wehre dich nun besser denn du *nicht* gethan *Amadis* 185
welcher ... lenger, denn er *nicht* verhofft verharret, *Amadis* 178
ich fande aber die rechnung viel richtiger, als ich *nicht* gewollt hette.
Laz. de Tormes 49
der mann lebet ärger bei seinen 50 jahren, als er *nicht* that, da er 30
war, *Gryphius, lustsp.* 517 *Palm*
verfahrung von besserer und gesunderer vernunft als *nicht* die, so er
bisher .. gebraucht, *Butschky Palm.* 202
gleich wie ein krummer und sonst gebrechlicher mensch dennoch
ansehnlicher ist, als *nicht* ein lebloser leichnam. 208
das der ander besser gethan als *nicht* der erste. 240
der frei-brif der natur, mit welchem das frauenzimmer mehr begnadiget
worden [ist] als *nicht* die männer. 304 *u. oft*
und eben deshalb findet man es (*das werk*) schlechter als es *nicht* is.
Winkelmann 3.4
das volk würde an jenem (*Shakespeare*) weit mehr geschmack gefun-
den haben, als es an diesen (*Corneille und Racine*) *nicht* finden kann.
Lessing 6.42

---

⁵⁶ Ook in het Skevelings laten vraagzinnen als *iet-tan* en *be-niet-tá* zowel ‘ja’ als ‘nee’ als betekenis zien. Zie 2.5.2.2.B.

dasz miszverständnisse und trägheit velleicht mehr irrungen in der welt machen als list und bosheit *nicht* thun *d.j.* Göthe 3.235 (das *nicht thun* ist später weggelassen, *werke* 16.9)

gar oft bringt uns ... ein augenblicklicher anlasz mehr freude als der entschiedenste vorsatz *nicht* gewähren kann. 24.311

denn er ist ein goldschmied, sehr fleiszig bei seiner kunst ..., die ihm mehr einbringt, als die musik *nicht* thun würde. 34.61

das ist sogar unendlich wahrer, als ihr es selbst *nicht* empfindet. 36.15
um diese vorstellung anschaulicher zu machen und ihr einen allgemeiner beifall zu erwerben, als sie vielleicht gegenwärtig *nicht* erwarten kann. 58.80

und leichter wäre sie (*die gunst der frauen*) dir zu entbehren, als sie es jenem guten mann *nicht* ist. 9.187 (*Tasso* 3.4)

wir müssen das werk in diesen nächsten tagen weiter fördern als es in jahren *nicht* gedieh. Schiller 12,131 (*Piccol.* 3,1)

doch habe ich immer segen hören, dasz gebärdenspäher und geschichtenträger mehr übel auf dieser welt gestiftet, als gift und dolch in mörderhand *nicht* gekonnt. 5,2,4 *var.* (don Carlos 1,1)

ich habe zu meiner gesundheit weit besseres vertrauen als ich seit langer zeit *nicht* hätte. *an Körner* 3,130

Voorbeelden met *nie*:

ich wil euch hinfort noch besser beschirmen dann ich *nie* gethan hab. *Amadis* 120 K

dasz er sich frischer achtet denn der gantzen tag *nie*. 149

und fiengen ihn (*den streit*) mit grözzerer begierde an denn sie noch *nie* gethan. 147 *u.o.*

ich arbeite mehr als fast noch *nie*. J. von Müller 29,158

ich bin glücklicher als ich *nie* zu sein gehofft. 223

ich bin entschlossener als *nie* ihrem rathe zu folgen. 34,99

er war geschäftiger und überdrängter als *nie*. Göthe 21,201

wie viel grözzer ist deine gnade als ich *nie* erwartete. 34,370

schwerer als *nie* däucht ihm das netz. Wieland 18,221

De positieve pendanten komen “in einem correlativischen nebensatze nach einem comparativ des hauptsatzes zur stärkeren hervorhebung der ungleichheit [...]:

welche (hilfe) stattlicher und besser ist denn wir *nicht* [‘ook maar ooit’] vermeinet haben. *Amadis* 142 K” [1561]

Van *kein* (5.468v) in *denn-/dann*-groepen, “wo *ein* das logische wäre” heb ik maar een enkele parallel gevonden; soms laat de *denn-/dann*-groep overigens stapelingen zien die ons buiten de *dan*-groep heel vertrouwd zijn bij negatieve *niet*-woorden: *nooit geen* enz.:

und koment dort her und seind gelber und häszlicher dann *nimmermer keine* [jungfrau] im closter wirt *granatapfel* (*geistl. spinn.*) O 1a⁵⁷

auch bin ich ehe denn *nie kein* tag war. Jesaia 43.13 [...]⁵⁸

Dan volgen enkele gevallen met *kaum* en één met *schwerlich* in de *als*-groep:

hätten wir ... in einem Tage mehr ... Victualien bekommen, als 100 ... Mann in einem Jahre *kaum* aufessen können (Felsenburg 116.10) ist unser Rang gesichert, so nehmen wir einen Mann von Geist von mehr Gefälligkeit auf, als wir es einem ander, der an Rang über ihm stände, *kaum* thun würden (Herder 23.59) wodurch man sich einen schlimmern Stand macht, als man ohne solche Einbildung *schwerlich* gehabt hätte (Karl Le. 19.342.25)

3.2. EEN VERGELIJKING MET HET NEDERLANDS

3.2.1. Intern

3.2.1.1. Overeenkomsten

A. Woorden waarvan de *dan-/denn-/als*-groep afhangt

Gemeenschappelijk zijn de vergr. trappen⁵⁹ en *ander/anders*, maar van de nederlandse stell. trap en van de *zoals*-groepen vinden we in de duitse citaten weinig voorbeelden; van *niet*-woorden helemaal geen; het kan zijn dat Paul en anderen daar niet naar gezocht hebben.

⁵⁷ *Nimmermer keine* is natuurlijk een positieve stapeling: ‘ook maar ooit ook maar een’.

⁵⁸ *Ehe* als vw + *denn* ziet er vreemd uit, maar ik kan die combinatie zonder de rest van de tekst niet beoordelen.

⁵⁹ Raadselachtig blijft in het Duits en het Middelnederlands het grote aandeel van *mehr/meer*. In de duitse voorzinnen heeft *mehr* een opvallend hoge frekwentie: 21 van de 71 vergr. trappen bestaat uit *mehr*: dat is dus 29 %. In het Middelnederlands volgt *en* in de *dan*-groep in 9 van de 25 keer op *meer/mere* (= 36 %), en geen enkele keer is dat als rijmwoord gebruikt. Bij *noyt* in de *dan*-groep gaat het 30 van de 45 keer om *meer/mere* als vergr. trap (= 67 %), maar nu is het 14 keer rijmwoord. Zonder die rijmwoorden heeft *meer/mere* bij in totaal 56 vergr. trappen nog een aandeel van 45 % (25 stuks).

Ik citeer een paar voorbeelden met stell. trap:

ich wil ... eben *so edel* sein als *kein jüde*, Luther 8.52b
er war *so schön* als *kein bawm* im garten gottes, *Ezech.* 31.8
dann, gleich zum eintritt einen *so lustigen* streich, als *keiner* derjeni-
gen, die gestern belacht worden waren, Göthe 25.355

B. De *dan-/denn-/als*-groep

De drie duitse positieve woorden zijn: de bundel *nie (mals)* enz., *kein-* en *nicht*. De eerste twee zijn identiek met mnl *nooit/nie/nemmer* en *geen*, maar mnl *ne/en* ontbreekt in het latere Duits, en komt overeen met *nicht*.

1. positief *nie(mals)/nimmer(mehr)*

Negatief *niemals* is een stapeling van negatief *nie* en stapelt soms zelfs verder tot negatief *niemals nicht* enz. (*DW* 7.824); van positief *niemals* vind ik twee voorbeelden in m'n materiaal, maar geen verdere (tweewoordige) stapelingen.

Ook negatief *nimmermehr* is een stapeling, nl. van negatief *nimmer* plus *mehr*, en ook hier is negatief *nimmermehr nichts* enz. een verdere stapeling (*DW* 7.849v), maar voor positief *nimmermehr* moet ik verwijzen naar twee voorbeelden uit 3.1.

2. positief *kein-*

Ook hiervan geeft het *DW* (5.468v) voorbeelden; enkele hebben stapelingen:

und koment dor her und seind gelber und häszlicher dann *nimmermer kaine* im closter wirt. *granatapfel (geistl. spinn.)* O1a
auch bin ich ehe denn *nie kein* tag war. Jesaia 43.13
wiewol wir unserm kaiser her mit leib und gut gedienet mehr, denn *keinem* deudschen kaiser *nie*, auch mehr dann seine pfaffen ie. Wolffs *hist. volkl.* 97
noch lieplicher danne *kein* muoter *nie* ir kint getruoc. *myst.* I.402.29

3. gelijkheid van de twee hoofdw's (of gezegdes)

In 2.1.6 hebben we gezien dat mnl *ne/en* en *noyt* overeenkomen door een hoog percentage gelijke hoofdw's: dat van de voorzin en dat van de *dan*-groep. Datzelfde verschijnsel vertoont het Hoogduits, al is daar het percentage van het type *größer als nie* (dat zonder pv dus) bij *nicht* en *nie* enz. aanzienlijk

groter. Ook hier heb ik die ww-loze gevallen buiten de berekening gehouden.
 – Schematisch:

herhaling	vervanging door <i>tun</i>	samentrekking	rest	rijm
7 12%	10 17%	12 20%	30 51%	

Hier beslaat het totaal van de gelijke elementen dus 49%.

Maar hoofdzaak is dat we de nederlandse elementen alle drie in het Duits terugvinden; dat pleit voor een gelijkheid in systeem en – bij *nicht* – voor de al genoemde ontwikkeling uit het verdwenen *ne/en*.

3.2.1.2. Verschillen

Het grote verschilpunt tussen het Middelnederlands en het Nieuwhoogduits ligt hem natuurlijk in dat *ne/en* tegenover *nicht*. Terwijl positief en negatief mnl *ne/en* [tot **vandaag**] in enkele dialecten is blijven bestaan, is middelhoogduits negatief *ne/en* [$\pm$ **1300**] uitgestorven, “leaving *niht* (NHG *nicht*) in sole position of the field” (Lockwood 1968: 208)⁶⁰.

Het tweede verschilpunt is minder fundamenteel; de binding aan een negatief woord in de voorzin is in het Duits totaal afwezig. Misschien heeft dezelfde oorzaak hier gewerkt als die in de nederlandse dialecten: zie 2.4.1vv.

Het derde verschilpunt is de frekwentie, maar die is vrijwel niet te meten. De duitse lijsten geven wel de indruk van een hele sterke toeneming van positief *nicht/kein, nie* enz.

3.2.1.3. Konklusie

De overeenkomsten zijn aanzienlijk belangrijker als de verschillen; waarschijnlijk is het hoogduitse tekstsysteem [van vóór **1300**] voor een groot deel gelijk geweest aan het mnl.

⁶⁰ Lockwood bespreekt alleen de negatieve vormen.

3.2.2. Ekstern

A. Waardering

Een positieve waardering zou in de mnl teksten kunnen spreken uit het ene geval waarin *en* later toegevoegd is: zie 2.1.1, de noot bij het CG (II.5). Die waardering vinden we terug in dialecten die het bewaard hebben.

Het duitse gebruik laat met grote namen als Luther, Göthe, Schiller e.a. een hele positieve waardering zien, en de hoge frekwentie van de beginperiode bevestigt dat. Maar zo meteen zullen we in de stijlboekjes een omslag vinden naar een negatieve waardering die de verdwijning in tekst inluit.

B. Verdwijning

We hebben gezien dat in nederlandse teksten positief *noyt* [ongeveer in de **17e eeuw**] verdwijnt, en *en* [in de **18e eeuw**]. In nederlandse stijlboekjes heb ik geen teksten gevonden over het weglaten van die “dubbelzinnige” woorden.

Daarentegen heeft de hoge frekwentie van Duits *nicht* enz. daar wel aanleiding toe gegeven. Andresen (1880: 125) wijst erop dat in het oudere Duits “die Beifügung der Negation den Ausdruck hebe und energischer mache”. Z’n voorbeelden zijn [deels van na **1800**], maar niet “bis in die Gegenwart” [**1880**]. Ze bevatten de ontkennende woorden *kein-*, *nicht*, *nie* en *niemand*. Andresen keurt dat af, ofschoon de “fout” hoogstijlig is: zie A.

In dat licht moeten we de opmerking lezen bij een citaat van Göthe: “das *nicht thun* ist später weggelassen” (*DW* 7.710) [1...].

Duden Band 9 (z. j.: 489v) vindt het blijkbaar niet meer de moeite waard om tegen dit *nicht* enz. te waarschuwen.

4. ENGELS

4.1. MATERIAAL

In het algemeen zijn de positieve pendanten ook in het Engels heel schaars; zo vermelden Traugott ([1992]), Mitchell (1985: 61vv) en het *MED* (onder *ne* en onder *than*) ze helemaal niet. Maar Einkenel signaleert ze: “Pleonastisch ist schliesslich die Negation nach romanischem Vorbilde gesetzt in den

mit *than* ingeleiteten, von einem Komparativ im Hauptsatze abhängigen Nebensätzen, ein Gebrauch freilich, der ebenso schnell verschwindet wie er auftaucht [...] Dieses pleonast. *ne* wird nie von einer Verstärkung begleitet.”

Ne blijkt al oudengels te zijn, en daarnaast middelengels. Voorbeelden zijn:

And thanne al the derknesse of his mysknowynge shall [schewen] more evydently to the sighte of his undirstondynge *then* the sonne *ne* semeth to the sighte withoute-forth (*Boethius* III m. 11,24-7) [1000] (Fischer ([1992]: 282)

Leofre ys us beon beswungen for lare thænne hit *ne* cunnan (Ælfric, *Colloquy*. (Disc. 3)) in Wr.-Wülcker 90 (*OED*, deel 17, blz. 861b) [1000]

And thanne thilke thing that the blake cloude of errour whilom hadd ycovered schal lighte *more* clerly than Phebus himself *ne* schyneth (Chaucer *Boece* III M.11.10) [1000]

theih he michel misdo, *nis* for thi na mare sori thanne zjif he *nadde naht* mis-don [± 1200] *Vices & V.* (1) 127/6 (*MED* [deel 14], blz. 276b)

Loke that thie god other *ne* make, *Ne* other than me that thu *ne* take [± 1250] *Gen. & Ex.* 3494 (*MED* [deel 14], blz. 278a)

thanne is this batayle ine the herte the stranger [F plus forte] ... thanne [F que] alle the uerste uondinge *ne* wes [1340] *Ayenbite* 168/10 (*MED* [deel 14], blz. 275a)

dyath [...] hine wile nime rathre thanne he *ne* wene (*Ayenb.*, 179) [± 1340] (Einenkel 1916: 76)

Tatlock en Kennedy (1963) geven voor Chaucer geen *ne*, en Kato (1974) geeft voor Mallory onder *than* (1974: 919v) evenmin een “betekenisloos” *ne*.

4.2. TWEE ANDERE PARALLELEN MET (NEDERLANDS-) DUIJS

Olga Fischer wijst me op Laker (2008), die het ontstaan bespreekt in het Engels van ontkenkende *vw*'s na vergr. trappen, zoals in:

You're my son – more to me *nor* any son (Dickens) ['meer als welke zoon ook']

Laker (2008: 3v) geeft zeven schotse voorbeelden daarvan [tussen **1370** en **1597**]; daarvan bevat de voorzin drie keer een *niet*-woord (= 43%): voorbeeld 16, 18 en 21. Dat betreft wel kleine aantallen, maar de 81 vergelijkbare duitse voorbeelden van een ontkennend woord na een vergr. trap hebben precies één geval van zo'n ontkennend woord in de voorzin: zie 3.1.

De tweede parallel steunt voorlopig op één voorbeeld ([uit **1868**]); ik herhaal een citaat; het gaat om een positief *niet*-woord in de *nor*-groep:

An Auld wife's better nor *nae* fiddle (Laker 2008: 7) ['als welke viool ook']⁶¹

Dat is dus een enkele engelse pendant van de talloze duitse voorbeelden [uit de **16e** t/m de **19e eeuw**]. Verschillen tussen Duits en Engels blijven dat het engelse later opduikt, en “a trait of vulgar speech” is (Laker 2008: 8).

5. FRANS

Het Frans vraagt enige aandacht omdat het in de beschrijving van *en* in westgermaanse *dan-/als-/of*-groepen herhaaldelijk genoemd wordt als (mogelijk) voorbeeld; ik heb vHelten al genoemd in 2.1.1.1, en zoëven heb ik Eienkel geciteerd die het Romaans als voorbeeld noemt; vgl. ook het *DW* (7.710): “und wohl beeinflusst von [der französischen ausdrucksweise]”.

Tavernier (1959: 247vv) heeft het ontleningsprobleem voorzichtig-kritisch inhoudelijk besproken. De verschillen met het Nederlands zijn groot: ze merkt dat zelf al op met een verwijzing naar vWartburg en Zumthor (1947: § 285) dat frans *ne* alleen voorkomt “na bevestigende, niet na ontkennende, vragende of dubitatieve” rest van een hoofdzin.

Een tweede argument is dat nederlands *ne/en* enz. niet verplicht is, en het franse *ne* meestal wel. Een derde dat nederlands *ne/en* deel uitmaakt van een groep (*nooit/geen*) en het franse *ne* niet.

---

⁶¹ Voor alle duidelijkheid: het Engels heeft dus op drie plaatsen in dit syntagma de mogelijkheid gekend van een ontkennend woord: in de voorzin, als vw onmiddellijk na de vergr. trap, en in de *than*-groep na die trap. Waarschijnlijk zijn er verbanden tussen twee van die ontkennende woorden, maar de aard daarvan is nog onbekend.

Bibliografie

- Allossery 1934 = P. Allossery, [*Gezelle,*] *De Doolaards in Egypten. Naar het Engelsch van J. M. Neale.* [Antwerpen 1871].
- ANS [1997] = W. Haeseryn e.a., *Algemene Nederlandse Spraakkunst. Band 2.* Groningen-Deurne.
- Andresen 1880 = Karl Gustaf Andresen, *Sprachgebrauch und Sprachrichtigkeit im Deutschen.* Heilbronn a.A.
- de Baere e.a. [1991] = G. de Baere e.a., *Jan van Ruusbroec, Opera omnia.*Tielt, Turnhout.
- Bakker en Dibbets 1977 = D.M. Bakker en G.R.W. Dibbets, *Geschiedenis van de Nederlandse Taalkunde.* Den Bosch.
- Barbiers e.a. 2008 = Sjef Barbiers, Hans Bennis, Gunther de Vogelaer, Magda Devos en Margreet van der Ham, *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten. Deel 2.* Amsterdam.
- Baur 1932 = Fr. Baur, [*Gezelle,*] *Van den Kleenen Hertog.* [Antwerpen 1866].
- Beets [1928] = A. Beets, ["Leven en bedrijf aan boord van een Katwijkse visschersschuit"] in *Leidsch Jaarboekje* 21: 1-60.
- vdBergh 1846 = L. Ph. C. van den Bergh, *Heinric van Aken, Roman van Heinric ende Margriete van Limborch [...]. Eerste deel. Boek I-VI.* Leiden.
- vdBergh 1847 = Idem. *Tweede deel. Boek VII – XII.* Leiden.
- Besamusca 1991 = Bart Besamusca, *Lanceloet [...]. Pars 2 (vs. 5531-10740).* Assen/Maastricht.
- Besamusca en Postma 1997 = Bart Besamusca en Ada Postma, *Lanceloet, Pars 1 (vs. 1 . 5530).* Hilversum.
- Beuken 1968 = W. H. Beuken, *Vanden levene ons Heren. De teksten. Deel I.* Zwolle. Biestkens: zie Dibbets.
- Bisschop en Verwijs 1870 = W. Bisschop en E. Verwijs, *Gedichten van Willem van Hildegasberch. 's-Gravenhage.*
- Blake 1992 = Norman Blake, *The Cambridge History of the English Language. Volume II: 1066-1476.* Cambridge.
- de Bo 1873 = L.L. de Bo, *Westvlaamsch Idioticon.* Brugge.
- Boekenoogen 1903 = G.J. Boekenoogen, *De historie van Floris ende Blancefleur. Naar den Amsterdamschen druk van Ot Barentz. Smient uit het jaar 1642.* Leiden.
- de Bont 1958 = A. P. de Bont, *Dialekt van Kempenland. [...]. Deel II: Vocabularium.* Assen.
- Bormans 1869 = J.-H. Bormans, *Les gestes des ducs de Brabant. [...]. Tome troisième.* Bruxelles.
- Brandsma 1992 = Frank Brandsma, *Lanceloet [...]. Pars 3 (vs 10741-16263) [...].* Assen/Maastricht.
- Braune-Eggers 1987 = Wilhelm Braune en Hans Eggers, *Althochdeutsche Grammatik.* Tübingen.

- vBree 1987 = C. van Bree, *Historische Grammatica van het Nederlands*. Dordrecht.
- Brinkman en Schenkel 1997 = Herman Brinkman en Janny Schenkel, *Het Comburkse Handschrift [...]. Band 1 en band 2*. Hilversum.
- Brinkman en Schenkel 1999 = Idem, *Het Handschrift-van Hulthem. Band 1 en band 2*. Hilversum.
- [Broeckaert e.a.] **1795 – 1814** = [Karel Broeckaert e.a.], *De Sysse-panne, ofte Den Estaminé der Ouderlingen No 1*→. [Gent].
- Broeckaert 1932 = A. Jacob, *Karel Broeckaert, Jellen en Mietje [...]*. Antwerpen en Santpoort.
- de Bruin 1970 = C. C. de Bruin, *Het Luikse Diatessaron*. Leiden.
- Buyse: zie vElslander en Musschoot.
- Caron 1953 = W. J. H. Caron, *Christiaen van Heule, De Nederduytsche Grammatica ofte Spraec-konst*. Groningen, Djakarta.
- Carstens [1993] = W. A. M. Carstens, *Norme vir Afrikaans. Enkele riglyne by die gebruik van Afrikaans. [Derde Uitgawe]*. [Hatfield, Pretoria].
- Charivarius 1940 = Charivarius [Nolst Trénité], *Is dat goed Nederlands? Tweede druk*. Amsterdam.
- Cornelissen en Vervliet **1899-1903** = P. Jozef Cornelissen [...] en J.-B. Vervliet, *Idioticon van het Antwerpsch dialect (Stad Antwerpen en Antwerpsche Kempen) [...]. Gent*.
- Cornelissen **1936-1938** = P. Jozef Cornelissen, *Idioticon van het Antwerpsch Dialect. Bijvoegsel. 1e deel [en] 2e deel*. Turnhout.
- Corver 2006 = Norbert Corver, “Over de S(t)AND van de dialectsyntaxis”. In *TT* 2006.43 – 54.
- Craeynest 1946 = J. Craeynest, *Gezelle, Loquela. Derde druk*. Amsterdam.
- Daan 1971 = Jo Daan, *G.A. Bredero's Kluchten*. Culemborg.
- Damsteegt [1980] = B. C. Damsteegt, *In de doolhof van het Nederlands. Aanwijzingen voor een zuiver taalgebruik. Tiende druk*. Culemborg.
- David 1858-59 = J. David, *Rymbybel van Jacob van Maerlant*. Brussel.
- Debrabandere 1999 = Frans Debrabandere, *Kortrijks Woordenboek*. Brugge.
- Debrabandere 2002 = Frans Debrabandere, *West-Vlaams etymologisch Woordenboek*. Amsterdam.
- Desnerck 2006 = Roland Desnerck, *Oostends woordenboek. Vierde druk*. [Oostende]
- Dibbets [z.j.] = G. R. W. Dibbets, *Nicolaes Biestkens, De drie delen van de Klucht van Claes Kloet*. Zutphen.
- Dibbets 1977 = G. R. W. Dibbets, “Voorgeschiedenis [van de spraakkunst]”. In Bakker en Dibbets 1977, 15-22.
- Dibbets 1985 = G. R. W. Dibbets, *Twe-spraack van de Nederduitsche letterkunst (1584)*. Assen-Maastricht.
- vDis en Erné 1939 = L. M. van Dis en B. H. Erné, *De Spelen van Zinne, vertoond op het Landjuweel te Gent van 12-13 Juni 1539. Deel I: Tekst*. Groningen, Batavia.

- Duinhoven 1997 = A.M. Duinhoven, *Middel nederlandse syntaxis, synchroon en diachroon. 2. De naamwoordgroep*. Leiden.
- DW = Jacob Grimm und Wilhelm Grimm [e.a.], *Deutsches Wörterbuch*. Leipzig. 1854-1954.
- Einenkel 1916 = Eugen Einenkel, *Geschichte der englischen Sprache II. Historische Syntax*. Strassburg.
- Ellis 1953 = Jeffrey Ellis, *An Elementary Old High German Grammar*. Oxford.
- vElslander en Musschoot 1980 = A. van Elslander en A. M. Musschoot, *Cyriel Buysse, Verzameld Werk, deel 6*. Brussel.
- Endepols 1955 = H. J. E. Endepols, *Woordenboek of Diksjenaer van 't Mestreechs*. Maastricht.
- Erdmann 1882 = Oskar Erdmann, *Otfrids Evangelienbuch*. [...]. Halle a.S.
- vEs 1965 = G. A. van Es, *Piramus en Thisbe*. [...]. Zwolle.
- vEs 1957 = G. A. van Es, *De jeeste van Walewein en het Schaakbord, van Penninc en Pieter Vostaert*. [...] Deel I. Zwolle.
- Esbattement* = *Een Esbattement van smenschen sin en verganckelijcke schoonheit*. [...] Zwolle.
- Eymael 1920 = H. J. Eymael, *Constantijn Huygens' Hofwijck (Vitaulium), Tweede, geheel omgewerkte druk*. Zutphen.
- Firmenich [1854] = Johannes Matthias Firmenich, *Germaniens Völkerstimmen*. [...]. *Band III nebst Anhang*. Berlin.
- Fischer 1992 = Olga Fischer, 'Syntax'. In Blake 1992: 207-408.
- Fokkema 1937 = K. Fokkema, *Het Stadsfries*. Assen.
- Franck 1876 = Johannes Franck, *Flandrijs. Fragmente eines Mittelniederländischen Rittergedichtes*. Strassburg – London.
- Frysk Wurdboek* = zie *Wurdboek*.
- Geirnaert 1998 = Dirk Geirnaert, *Cd-rom Middelnederlands*. Leiden, Instituut voor Nederlandse Lexicologie.
- Gerritsen 1987 = W. P. Gerritsen, *Lantsloot vander Haeghedochte*. Amsterdam/Oxford/New York.
- Gezelle 1899 = Guido Gezelle, *Van den kleenen Hertog*. Zie Baur.
- Gezelle 1900 = Guido Gezelle, *De Doolaards in Egypten*. Zie Allossery.
- Gezelle: zie Craeynest.
- Glare [1990] = P. G. W. Glare, *Oxford Latin Dictionary*. Oxford.
- Govers e.a. 1994 = Marie-José Govers e.a., *Het Geraardsbergse handschrift*. Hilversum.
- de Haan en Jongen 1983 = M.J.M. de Haan en L. Jongen e.a., *Roman van den Riddere metter Mouwen*. Utrecht.
- Halbertsma: zie *Wurdboek fan de Fryske taal/Woordenboek der Friese taal*, deel 14.78a.
- Heeroma 1958 = K. Heeroma, *De fragmenten van de Tweede Rose*. Zwolle.
- Hellinga 1952 = W. Gs Hellinga, *Van den vos Reynaerde. I Teksten* [...]. Zwolle.

- vHelten 1881 = W. L. van Helten, *Vondel's taal. Syntaxis*. Rotterdam.
- vHelten 1885 = W. L. van Helten, 'Over enkele eigenaardigheden in het gebruik van *nie, nemmer, ne of en.*' In *TNTL* 5: 235 – 244.
- vHelten 1887 = W. L. van Helten, *Middelnederlandsche Spraakkunst*. Groningen.
- Hermkens 1987 = H. M. Hermkens, *Constantijn Huygens, Trijntje Cornelis. Eerste deel, volume I*. Utrecht.
- vHeule, zie Caron.
- Hofmann en Szantyr [1972] = J. B. Hofmann en Anton Szantyr, *Lateinische Syntax und Stilistik*. München.
- Hogg 1992 = Richard M. Hogg (ed.), *The Cambridge History of the English Language. Volume I. The Beginnings to 1066*. Cambridge.
- Hollaar 2006 = Henk Hollaar, *Spelen van Sinne vol schoone allegatien. Drijderley refereynen. De Rotterdamse Spelen van 1561*. Delft.
- Hüsken e.a. 1992 = N. M. Hüsken, B. A. M. Ramakers en F. A. M. Schaars, *Trou Moet Blijcken. Deel 1: Boek A*. Assen.
- Hüsken e.a.1992a = Idem, *Deel 2: Boek B*. Assen.
- Hüsken e.a.1993 = Idem, *Deel 3: Boek C*. Assen.
- Hüsken e.a.1994 = Idem, *Deel 4: Boek D*. Assen.
- Hüsken e.a.1994a = Idem, *Deel 5: Boek E*. Assen.
- Hüsken e.a. 1996 = Idem, *Deel 6: Boek F*. Assen.
- Hüsken e.a. 1997 = Idem, *Deel 7: Boek G*. Assen.
- Huydecoper en vLelyveld 1788 = B. Huydecoper en F. van Lelyveld, *Proeve van Taal- en Dichtkunde. [...] Derde deel*. Leyden.
- Jaspars 1979 = Gilles Jaspars, *Groéselder Diksjenèr. [...]*. Gronsveld.
- Jespersen 1917 = Otto Jespersen, *Negation in English and other Languages*. København.
- Jonckbloet 1846 = W.J.A. Jonckbloet, *Roman van Lancelot. Eerste deel*. 's-Gravenhage.
- Jonckbloet 1849 = Idem. *Tweede deel*. 's-Gravenhage.
- Joos 1900 = Amaat Joos, *Waasch Idioticon*. Gent en Sint-Niklaas.
- Oppenhuis de Jong 2003 = Soetje Ida Oppenhuis de Jong, *De Middel nederlandse Perceval-traditie. [...]*. Hilversum.
- Kato 1974 = Tomomi Kato, *A Concordance to the works of Sir Thomas Malory*. [Tokyo].
- Kats 1985 = J. C. P. Kats, *Remunjs Waordebook*. Roermond.
- Klein en Visscher [z.j.] = M. Klein en M. Visscher, *Handboek Verzorgd Nederlands*. Groningen.
- Kollewijn 1883 = R. A. Kollewijn, *Samuel Coster's Werken*. Haarlem.
- Kruyskamp 1962 = C. Kruyskamp, *Het Antwerpse landjuweel van 1561*. Antwerpen.
- Kruyskamp [1982] = C. Kruyskamp, *Mariken van Nieumeghen*⁸. Antwerpen.
- Kühner, Stegemann en Thierfelder 1911 = Carl Stegemann en Andreas Thierfelder, *Ausführliche Grammatik der Lateinischen Sprache. Satzlehre, Erster Teil*. Leverkusen.

- ter Laan 1929 = K. ter Laan, *Groninger Woordenboek*. Groningen, den Haag.
- ter Laan 1953 = K. ter Laan, *Proeve van een Groninger Spraakkunst*. Winschoten.
- vdLaan 1932 = N. van der Laan, *Rederijkersspelen, naar een handschrift ter bibliotheek van het Leidsche Gemeentearchief*. 's-Gravenhage.
- Laker 2008 = Stephen Laker, "The English negative comparative particle". In *Transactions of the Philological Society*, 106: 1-28.
- Lemmens 2004 = Maurice Lemmens, *Zóldersen Diksjenéér*. [...] [Z. p.]
- Lerch 1925 = Eugen Lerch, *Historische französische Syntax*. 3 delen. Leipzig.
- Leys 2001 = O. Leys, "Omtrent onlogische constructies". In *Leuvense Bijdragen* 90: 427 – 438. Leuven.
- Lievevrouw-Coopman 1951 = Lodewijk Lievevrouw-Coopman, *Gents woordenboek*. [Gent].
- Lockwood 1968 = W. B. Lockwood, *Historical German Syntax*. Oxford.
- Mak 1970 = J. J. Mak, *Diederick van Assenede, Floris ende Blancefloer*.
- MED = Sherman Kuhn e.a., *Middle English Dictionary*. Ann Arbor. 1959 →.
- Meesters 1951 = Th. H. A. Meesters, *Roman van Heinric en Margriete van Limborch*. [...] Amsterdam en Antwerpen.
- Meeussen 1943 = E. Meeussen, "Vier isotagmen". In *Leuvense Bijdragen*, 34: 47-55. Leuven.
- Merlier [1976] = J.R.A. Merlier, *Het leven van Maria Petyt (1623 – 1677)*. Zutphen.
- Michels-Stopp 1979 = Victor Michels, *Mittelhochdeutsche Grammatik*. 5. Auflage, herausgegeben von Hugo Stopp. Heidelberg.
- Mitchell 1985 = Bruce Mitchell, *Old English Syntax. Volume II* [...]. Oxford.
- Moeyaert e.a. [2005] = Cyriel Moeyaert e.a., *Woordenboek van het Fransvlaams (Dictionnaire du Flamand de France)*. Leuven.
- Moltzer [z.j.] = H. E. Moltzer, *Levens en legenden van heiligen. Eerste gedeelte: Brandaen en Panthaleoen*. [...] Leiden.
- Muller en Scharpé 1920 = J.W. Muller en L. Scharpé, *Spelen van Cornelis Everaert*. Leiden.
- Mustanoja 1960 = Tauno F. Mustanoja, *A Middle English Syntax. Part I*. Helsinki.
- Nauta 1903 = G. A. Nauta, *XX Lustighe Historien ofte Nieuwigheden Joannis Boccattij* [...]. Groningen.
- OED = J. A. Simpson and E. S. C. Weiner, *The Oxford English Dictionary, Second Edition*. Oxford. 1989→.
- Oudemans [1855] = A. C. Oudemans, Sr., *Der Ystorien Bloeme*. [...] [Z. p.]
- Overdiep 1937 = G.S. Overdiep, *Stilistische grammatica van het moderne Nederlandsch*. Zwolle.
- Overdiep 1940 = G.S. Overdiep, met medewerking van C. Varkevisser, *Woordenboek van de volkstaal van Katwijk aan Zee*. Antwerpen.
- Overdiep-vEs 1946 = Idem. *Tweede druk, verzorgd door G. A. van Es*. Zwolle.
- Overdiep 1949 = G.S. Overdiep, met medewerking van C. Varkevisser, *De volkstaal van Katwijk aan Zee*. Antwerpen.

- Paardekooper 1950 = P. C. Paardekooper, “Als en dan bij vergelijkingen”. In *De Nieuwe Taalgids* 43: 160 – 167.
- Paardekooper [1986] = P.C. Paardekooper, *Beknopte ABN-syntaxis*. Eindhoven.
- Paardekooper 1986a = P.C. Paardekooper, “Beknopte Beknopte: Mini-syntaxis van het ABN”. Eindhoven.
- Paardekooper 1992 = P. C. Paardekooper, “Ik en kan niet komen voor ik klaar en ben.” In *De Nieuwe Taalgids* 85: 336-345.
- Paardekooper 2006 = P. C. Paardekooper, “Bloei en ondergang van onbeperkt ne/en, vooral dat bij niet-woorden” *neerlandistiek.nl*.
- Paardekooper [te verschijnen] = P.C. Paardekooper, “Meervoudige uitdrukking (stapel-ling) van negatie”. Deze aflevering.
- Paul 1920 = Hermann Paul, *Deutsche Syntax Band IV, Teil IV: Syntax (Zweite Hälfte)*. Halle a.S.
- Paul, Wiehl en Grosse 1989 = Hermann Paul, Peter Wiehl en Siegfried Grosse, *Mittelhochdeutsche Grammatik*. Tübingen.
- de Pauw 1898 = Napoleon de Pauw, *Jehan Froissarts Cronyke van Vlaenderen getranslateert uutten Franssoyse in Duuytsche tale bij Gerijt Potter van der Loo*. Gent.
- de Pauw en Gailliard 1892 = Napoleon de Pauw en Edward Gailliard, *Dit is die Istory van Troyen van Jacob van Maerlant*. [...] *Vierde deel. Aflevering III*. Gent.
- Pauwels 1958 = J.L. Pauwels, *Het dialect van Aarschot en omstreken. I. Tekst*. [Z.p.].
- Pée 1958 = W. Pée, *Dialect-atlas van West-Vlaanderen en Frans-Vlaanderen*. Antwerpen.
- Postma 1998 = Ada Postma, *Lanceloet [...] Pars 4 (vs 16.264-26.636)*. Hilversum.
- Renkema [z.j.] = Jan Renkema, *Schrijfwijzer*. Den Haag.
- RND = Reeks Nederlands(ch)e Dialect-atlassen*. Antwerpen **1930 – 1968**.
- Rogge 1982 = H.C. Rogge, *Brieven van en aan Maria van Reigersberch, [...]*. Leiden.
- Rombauts e.a. 1982 = E. Rombauts, N. de Paepe en M.J.M. de Haan, *Ferguut. Tweede, herziene druk*. 's-Gravenhage.
- de Rooy 1965 = Jaap de Rooy, *Als – of – dat. Enkele conjuncties in ABN, dialect en Fries*. Assen.
- Sabbe 1909 = Maurits Sabbe, *Een Mei van vroomheid*. Bussum.
- Sabbe 1910 = Maurits Sabbe, *De Filosoof van 't Sashuis. Derde druk*. Bussum.
- Salemans en Schaars 1990 = Ben J.P. Salemans en Frans A.M. Schaars, *Concordantie van het dramatisch werk van Joost van den Vondel (1587-1879). Band II: I-R*. Assen.
- Sanders 1971 = Willy Sanders, *(Expositio) Willerami Eberspergensis abbatis in canticis canticorum. Die Leidener Handschrift*. München.
- Sassen 1967 = Albert Sassen, *Dialectatlas van Groningen en Noord-Drente. I en II*. Antwerpen.
- Schelberg [1986] = P. J. G. Schelberg, *Woordenboek van het Sittards dialect [...]*. *Derde druk*. Amsterdam.

- Schenkeveld-vdDussen 1963 = M. A. Schenkeveld-van der Dussen, “Dan en als bij vergelijkingen”. In *De Nieuwe Taalgids* 56: 259 – 268.
- Schönfeld-vLoey 1970 = A. van Loey, *Schönfelds Historische Grammatica van het Nederlands. – Klankleer, Vormleer, Woordvorming. Achtste druk.* Zutphen.
- Seghelijn van Jerusalem*: zie Verdam.
- [Serrure en Blommaert] 1852 = [C. P. Serrure en Ph. Blommaert,] *De Grimbergische Oorlog [...] Eerste deel.* Gent.
- Shepherd 1946 = P. H. M. Shepherd, *Van Taol naar Taal. – Nederlands voor Maastricht en omstreken.* Maastricht.
- Smit 1979 = W. A. P. Smit, *Jan van der Noot, Het Bosken en het Theatre.* [...]. Utrecht.
- Snellaert 1869 = F.-A. Snellaert, *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan Boendale, Hein van Aken en anderen* [...]. Brussel.
- Spaans 2004 = Piet Spaans, *De spreektaal van de Scheveningse kustbewoners.* [Z.p.]
- Staelens [1982] = [F. X.] Staelens, *Dieksjenéér van 't (H)essels.* [...]. Hasselt.
- Sterck e.a. 1934 = J. F. M. Sterck e.a., *De werken van Vondel. Zevende deel.* Amsterdam.
- Stoett 1899 = F. A. Stoett, *Gedichten van P. C. Hooft.* [...] *Eerste Deel.* Amsterdam.
- Stoett 1900 = F. A. Stoett, Idem. *Tweede Deel.* Amsterdam.
- Stoett 1923 = F.A. Stoett, *Middelnederlandsche Syntaxis.* 's-Gravenhage.
- Stoett 1928 = F. A. Stoett, *Drie kluchten uit de zestiende eeuw.* Zutphen.
- Stuiveling [1965] = Garnt Stuiveling, *Esopet* [...]. *Deel II.* Amsterdam.
- Stuiveling 1975 = G. Stuiveling, *G. A. Bredero's Boertigh, Amoreus en Aendachtigh Groot Lied-Boeck,* Culemborg.
- Stuiveling en Damsteegt 1986 = G. Stuiveling en B.C. Damsteegt, *G.A. Bredero's Verspreid werk.* Leiden.
- Stutterheim 1974 = C.F.P. Stutterheim, *G.A. Bredero's Spaanschen Brabander.* Culemborg.
- Tatlock en Kennedy 1963 = John S.P. Tatlock en Arthur G. Kennedy, *A Concordance to the complete works of Geoffrey Chaucer and to the Romaunt of the Rose.* Gloucester, Mass.
- Tavernier 1959 = C. Tavernier, “Over negatie en expletief en in het Gents dialect”. In *Taal en tongval* 11.245-252.
- Teirlinck 1908 = Is. Teirlinck, *Zuid-Oostvlaandersch Idioticon, Eerste deel: A-G.* Gent.
- Teirlinck 1910-1921 = Is. Teirlinck, Idem, *Tweede deel: H-Q.* Gent.
- Teirlinck 1921-1922 = Is. Teirlinck, Idem: *Derde deel: R-Einde.* Gent.
- Teirlinck 1924 = Is. Teirlinck, *Klank- en vormleer van het Zuid-Oostvlaandersch dialect.* Gent.
- Tieken-Boon van Ostade, Tottie en vdWurff 1999 = Ingrid Tieken-Boon van Ostade, Gunnel Tottie en Wim van der Wurff, *Negation in the History of English.* Berlin, New York.

- TNTL = *Tijdschrift voor Nederlands(ch)e Taal- en Letterkunde*. Leiden.
- de Tollenaere en Jones 1976 = Felicien de Tollenaere en Randall L. Jones, *Word-indices and word-lists to the Gothic Bible and minor fragments*. Leiden.
- vTricht 1976 = H. W. van Tricht, *De Briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft. Deel I; 1599-1630*. Culemborg.
- Trou (*Moet Blijcken*) = zie Hüsken e.a.
- TT = *Taal en tongval*. Amsterdam – Gent. 1949 →.
- Vanacker 1948 = [V.] F. Vanacker, *Syntaxis van het Aalsters dialect*. Tongeren.
- Vanacker 1963 = V. F. Vanacker, *Syntaxis van gesproken taal te Aalst en in het Land van Aalst in de XVIe, XVIIe en XVIIIe eeuw*. [Z.p.]
- Vanderhaeghen 1872 = Ferd. Vanderhaeghen, *Marcus van Vaernewijck, Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelijk in Ghendt 1566 – 1568. Eerste Deel*. Gent.
- vdVeen 1905 = Jaspas Oene Sietse van der Veen, *Het Taaleigen van Bredero* [...]. Amsterdam.
- Verdam 1873 = J. Verdam, *Episodes uit Maerlant's Historie van Troyen* [...]. Groningen.
- Verdam 1878 = J. Verdam, *Seghelijn van Jerusalem* [...]. Leiden.
- Verwijs 1868 = Eelco Verwijs, *Die Rose van Heinric van Aken* [...]. 's-Gravenhage.
- vVinckenroye 1965 = F. van Vinckenroye, *J. B. Houwaert, De vier Wterste, Deel II: Tekst*. Gent.
- de Vink 2004 = Carel Leendert de Vink, *Dialect en dialectverandering in Katwijk aan Zee*. Delft.
- VMNW = W. J. J. Pijnenburg, K. H. van Dalen-Oskam, K. A. C. Depuydt en T. H. Schoonheim, *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*. Leiden 2001.
- de Vooyo [z.j. 1] = C. G. N. de Vooyo, *Middelnederlandse Marialegenden*. [...]. *Eerste deel*. [...]. Leiden.
- de Vooyo [z.j. 2] = Idem. [...]. *Tweede deel*. [...]. Leiden.
- de Vries 1844 = M. de Vries, *Der Leken Spieghel* [...] door Jan Boendale. *Eerste deel*. Leiden.
- de Vries 1845 = Idem. *Tweede deel*. Leiden.
- de Vries 1848 = Idem. *Derde deel*. Leiden.
- de Vries [1911-1912] = Wobbe de Vries, *Stedelijk Gymnasium te Groningen. Programma van het onderwijs gedurende den cursus 1911 – 1912*. Groningen.
- de Vries en Verwijs 1863 = M. de Vries en E. Verwijs, *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiael* [...]. *Eerste deel*. Leiden.
- vWartburg en Zumthor 1947 = W. von Wartburg en Paul Zumthor, *Précis de Syntaxe du français moderne*. Bern.
- WAT = *Woordeboek van die Afrikaanse Taal. Elfde deel: N*. [Stellenbosch] 2000.
- Waterschoot e.a. 1976 = Werner Waterschoot, Dirk Coigneau, A. Schoutet e.a. *Eduard de Dene, Testament Rhetoricael. Jaarboek van de Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Retorica "De Fontaine" te Gent*. Gent.

- Weijnen 1966 = A. [A.] Weijnen, *Nederlandse Dialektkunde. Tweede druk*. Assen.
- Wijngaards 1957 = N. Wijngaards, *Liederen van Mechteldis van Lom en andere Annunciaten, voorafgegaan door de Transcedronkroniek van Barbara de Put*. Zwolle.
- Willems 1839 = J.-F. Willems, *Les gestes des ducs de Brabant*. [...]. Tome premier. Bruxelles.
- Willems 1843 = J.-F. Willems, *Idem. Tome second*. [...]. Bruxelles.
- Wilmink 1998 = Willem Wilmink, *Mariken van Nijmegen & Elckerlijc*. Amsterdam.
- Worp 1911 = J. A. Worp, *De briefwisseling van Constantijn Huygens (1608 – 1687). Eerste deel 1608-1634*. 's-Gravenhage. (RGP deel 15).
- Worp z.j. = J.A. Worp, *De gedichten van Constantijn Huygens* [...]. Arnhem.
- Wurdboek fan de Fryske taal/Woordenboek der Friese taal 1 →. Leeuwarden 1984 →.
- vdWurff 1999 = Wim van der Wurff, “On expletive negation with adversative predicates in the history of English”. In Tiekens-Boon van Ostade, Tottie en vdWurff 1999: 295 – 327.
- Zwaan 1939 = F. L. Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche Spraakkunst*. Groningen-Batavia.

BIJLAGE 1: VOORBEEDEN MET OYT ... NE/EN ... 'NOOIT', IEMEN ... NE/EN 'NIEMAND', IET ... NE/EN 'NIKS' EN VAN STAPELINGEN

A. 'Nooit'

1. *oyt ...nel/en ... 'nooit'*

Het *MNW* en het *WNT* leveren enkele voorbeelden:

Verstaet dat, heer keysere waert, dat mijn heer vaedre *oyent* anders *en* seyde ['nooit'], *Grimb. I*, 1306 *var.* (*MNW* 5.1602) [1300 – 1400?] (brabants)

Wye ghy zijt *en* es my *oynt* gebleken ['nooit'], Numan, *Striit d. Gem.* 23b [1590] (brabants?)

Oock *en* heb Ick u *Oijt* gesien ['nooit'] (Hüsken e.a. 1997: 99r.700) [15..] (brabants?)

in sijnen mont *en* is *oijt* bedroch gevonden [15..] () (Hüsken 1992a: 13r.1298)

2. *m'n dagen enz. 'ooit' ... nel/en ... 'nooit'*

Myn daghen en ['nooit'] sachic vreimder fatsoen (Muller en Scharpé 1920: 92.119) [1525] (brugs; H 036)

Myn daghen en ['nooit'] hoordic van vreimder sticken (Muller en Scharpé 1920: 177.299) [1527] (idem)

Myn daghen en ['nooit'] hoordic vreimder liet (Muller en Scharpé 1920:325.228) [+1529] (idem)

Ick *en* hoorde *mijn dagen* van beteren ra ['raad'?] [1504] (Tienen; P 145 en Haarlem; E 097) (vDis en Erné 1939, 19.423)

Soo *en* hoordt ick *mijn Dagen* ['nooit'] van meerder avaritie (Hüsken e.a. 1996: 39r.273) [15..] (haarlems? Jan Tomiszoon)

3. Ik *en* heb dat nog *van mijn leven* gezien ['nooit'] (de Bo [1873])

4. *meer* 'ooit'

Het *MNW* (4.1298) geeft 14 voorbeelden met eenzaam *ne/en* (naast drie met *en* + één *niet*-woord), waarvan ik er drie citeer:

In werde *meer* blide nacht ende dach (*Rox* 3990) [] ()

Weest seker ... dat ghi mi *meer en* sult sien (*Sp.* 1a, 22, 41) [] ()

Dar si *meer* int lant *en* quamen (*Teest.* 710) [] ()

Meer heeft dezelfde plaats en als *niet meer*.

B. ‘Niemand’

man ... ne/en ... ‘niemand’

Een oudere variant van *ieman ... ne/en* is *man ... ne/en ...* Ik heb allereerst twee voorbeelden uit de *Ferguut* en één uit de *Esopet*:

Het *nes man* die soude connen

Die doget volprisen van dien scilde [1340 – 1350] (vlaams) (Rom-bauts, de Paepe en de Haan 1982: 149.3128v)

En sachne heden man met ogen

Hine hadde emmer den helm op thovet [1340 – 1350] (Idem 176.400vv)

Of si dan kinder heeft

Sone ontgaet haer *man* die leeft [1350 – 1400] (westmiddelnederlands) (Stuiveling [1965]: 4.1075 (?))

Is het toeval dat ze uit dezelfde tijd en uit dezelfde streek komen, en zelfs (Dirk Geirnaert) uit hetzelfde handschrift? Is *man ... ne/en ...* beperkt geweest tot een bepaald individu dat zich niks aantrok van een mogelijk tekstvoorschrift?

Dankzij de cd-rom Mnl (Geirnaert 1998) heb ik nog drie andere voorbeelden gevonden:

En es man in ertrike, die gheernst [‘het liefst’] doet sijn dinc bedecte-like, *Lanc.* II, 27282 [1300 – 1400] (vlaams)

En levet man ... die half mins heren Waleweins prijs mochte versecgen [‘onder woorden brengen’] in gere wijs, *Lanc.* II, 40400 [1300 – 1400] (vlaams)

En is man onder der sonnen, plaghe hier te wandelne mede ende sage hare welgeraecthede, hine moeste hare sijn natuurlec vrient, *Limb.* V,8 [1400 – 1450] (“Brabantsch – Westvlaamsch”)

Ook hier komen weer twee citaten uit hetzelfde handschrift. De zes citaten hebben Vlaanderen als streek gemeen, en de gemeenschappelijke betekenis van *man ... ne/en ...* is ‘absoluut niemand’. Twee citaten hebben bovendien ekstra-stapelingen: *in ertrike* en *onder der sonnen*: klisjee-achtige uitdrukkingen waarvan de mnl poëzie wemelt.

(*Man ... ne/en ...* moet ouder zijn als de stapeling *ie man ... ne/en ...* (ons *iemand*), maar verrassend is toch de overeenkomst met gotisch *manna ...ni ...*: een van de manieren waarop Wulfila het griekse οὐδεις vertaalt.

Met behulp van de Tollenaere en Jones (1976) vinden we o.a.:

maizein izai friaᵑwai *manna ni* habaiᵑ ‘Niemand en heeft meerder liefde als dese’ (Statenvertaling: Joh. 15.13)

Hier is dus een gesplitste groep binnen het Germaans in verschillende gebieden ongeveer 10 eeuwen in gebruik gebleven.)

Uit vdBergh (1846) citeer ik gevallen van *man* (zonder bepalingen en per se als ond.) + *nelen*:

Miin her Heinric seide: *en* leeft
Man die eer eeneghe zake
Beghert (II.474vv)

En leeft *man* dien ic eer saghe
Dan ic tskints vader dede (IV.1578v)

En es *man* onder der sonnen
Plage hier e iet te wandelen mede [...] (V.8vv)

En leeft *man* onder der sonne
Die nie sach tenegher stede
Soe wel soet Echites dede (VII.1082vv)

Maer de ere die si daden Demophonne
En leeft *man* onder der sonne
Die u vertellen soude moghen (VII.1654v)

Want oec *man en* es onder der sonnen
Die iet meer was ontsien
Dan die heyden Barbarien (VII.46vv)

en es man
Die de vastheit geseggen can,
No die wondre diere an leggen. (Franck 1876: 84.620vv)

C. ‘Niks’

1. *iet ... nelen ... ‘niks’*

Conste *en* mach ionste gedaan *iet* hindere [1561] (Zoutleeuw; P 112)
(Kruyskamp 1962: 11.32)

te seggen wij *en* hebben *ijet* (hollands) (Hüsken 1994a: 48v.568)

Dathi *en* woude ghedoghen *yet*

Datten yemant here hiet [$\pm$ 1350 ?] (brabants) (de Vries 1845: 93.19v)
(A en B hebben *niet*)

Maar synoniemen van *oyt* en van *iet(s)* waren misschien tegelijk vermommingen, die ontsnapten aan het tekstverbod.

2. *twinc/twint* ‘iets’
twint/twinc ...ne/en ... ‘niks, ‘geen’

Zoals bekend heeft *niet een twint*, ‘geen oogwenk’, ‘niks’ een korte pendant *twint* ‘iets’ naast zich “als onbepaald telwoord of voornaamwoord” (MNW 8.827).

Uit de 85 voorbeelden van Verdam citeer ik er een paar (uiteraard ontbreekt een *niet*-woord):

Dats die ridderen *en* wisten *twint* (*L.o.H.* 4530) [1438] (oostbrabants + vlaams)

Hi was al blent, *hine* sach *twint* (*L.o.H.* 456) [1438] (oostbrabants + vlaams)

Dat hem al sijn bloet ontgaet, so dat hem *twint en* blivet (*Nat. Bl.* VI. 432) [$\pm$ 1350] (westvlaams)

Hem (*God*) *en* es verborgen *twint* (*Lsp.* I, 2, 13) [$\pm$ 1350] (brabants)

Dats hem *twint en* was te bat si clagheden den heren (*Brab. Y.* V 746) [$\pm$ 1470] (brabants)

Na ons leven *en* volcht ons *twinc* el [‘niks anders’] (*Hild.* 99, 202) [$\pm$ 1480] (hollands)

En lieghe u *twinc* (*Segh.* 5973) (MNW 8.827v en 824v) [1400-1450]

De laatste vier citaten geeft het *WNT* (14.4555); ik citeer alleen het allerlaatste:

oft ick *en* twijfels *twint* (: *kint*): Uwen dienaere sal zijn leuen verdrieten (Laurier, *Conste d. M.* F VIII v^o [$\pm$ 1500] (gelders?))

Hier heeft de vermomming van *iet ... en ...* in *twint ... en ...* misschien het schrijfverbod van *iet ... en ...* onwaarneembaar gemaakt.

D. ‘Nergens’

Geen voorbeelden.

E. Stapelende combinaties

1. *haer leven + oyt*

Ach! die haer eens beklat met deze vuyle smetten
En kan haer leven oyt [‘nooit’] haer eere weder setten, Cats I, 342b
[1655?] (WNT 11.3)

2. *zijn leven + zijn dagen*

Hij heeft dat *van zijn levensdagen niet* bedreven (de Bo 1873: 628)

3. *ie + man*

dat het *ne* gheorlouet *iemene* die hiersche/ wulle doet reden ende werken enighe strijpte lakene te doen makene iof te gheredene [1288] (Brugge; H 036) (CG I-2: 959.17v)

Soe sochte raet an fisisiene,
Maer het stont haer onsiene [‘hachelijk’]
Dat *yemene* gehelpen *ne* conde [‘iemand niet’ = ‘niemand’] [± 1330] (westvlaams) (Maximilianus 1954: 300.9438vv)

Men can in alder werelt vinden
Yemant die soe machtich sy
Datten die werelt mach houden vry
Sonder twivel enen dach [1480] (hollands) (Bisschop en Verwijs 1870: 15.114vv)

voort sij een ijgelijcke gewaerschout nu ter tijt
dat hij haet of nijt// tegen *ijmans en* draecht [1579??] (hollands?) (Hüsken e.a.1993 : 5v.452) (later is *ne/en* door *niet* vervangen)

Dit sijn goodts beloften/ Laet u *Iemant niet* [‘niemand’] verrassen [1550] (Haarlem; E 097) (Hüsken e.a. 1996: 107v.1195)

Dat is van Lauris Janzoon. *Moederbaren* ‘mens’ ... *ne/en* ... ‘niemand’ bevat een pendant van *man*, en was waarschijnlijk eveneens op weg om – zoals in het verder ontwikkelde *iemand* – een half vn te worden.

4. *emmer + twint*

Dat haer goet, als ghi wel wet

En mach emmer versterven twint (de Vries 1848: 202) [1350 ?]
(brabants)

5. *altijds + yewerincs*

(Dat ic gheweest bin) so vry van herten, ic *en* hebbe *altijds yewerincs af* [‘absoluut nooit’] ghedronghen gheweest, *Boeth.* 111c (*MNW* 3.805) [1470 of 1485] (zuidoostvlaams of (west)vlaams: *MNW* 10.122vv)

BIJLAGE 2: VOORBEELDEN MET *NIE/NOYT* TEGENOVER *NEMMER(MEER)*

Want lieuer ware hem warsoe versonken
Of in water doet verdronken
Dan hi *nemmermeer* der nare
Willens quame daer soe ware (Heeroma 1958: 146.711vv) [± 1300]
(vlaams)

Sal u tfier ontsteken *meer*
Dant *noit* dede te voren eer (*Die Rose* 2306) [± 1300] (brabants)

So souddiere dan om sijn in *meerren* sere
Dan *noyt* Karle was (*Die Rose* 7364) [± 1300] (brabants)

die vilain hi ginc hem weren
Seere dan *noit* libaert dede (*Die Rose* 13.301) [± 1300] (brabants)

Dat den joncfrouwen staen vele *bat*
Witte kedele ['mantels'] wel geploijt
Dan enich ander cleet dede *noit* (*Die Rose* 20.1154vv) [± 1300]
(brabants)

Ende toonde mi *meerre* Suethede
Dan hi *noit* te voren dede (*Die Rose* 55.3425v) [± 1300] (brabants)

Ende *meer* sine tanden cotren mede
Dan hi *noit* te voren dede (*Die Rose* 124.7341v) [± 1300] (brabants)

Meer duechden dan ic jegen hare
Noit verdiende (*Die Rose* 128.7566v) [± 1300] (brabants)

Daer met so condi sekerlike
Vroedeliker scieten mede
Dan *noit* die God van Minnen dede (*Die Rose* 204.12040vv) [± 1300]
(brabants)

Ende wart C. warfven *bloeder* mede
Dan *noit* hase was (*Die Rose* 228.13456v) [± 1300] (brabants)

Dat ic *meer* arnen soude hatie
Dan ic dede die minne *niet* (*Die Rose* 75.4565v) [± 1300] (brabants)

Dat vele *meer* es mine sonde/

Dan ic *nemmermeer* ghebetren conde (David 1858: 42.887) hs B?
[± 1300] (brabants)

Dat Walewein *meer* daer dede dan
Hi *noit* doen sach ontwapenden man (Jonckbloet 1846: 214.21632v)
[1320-1325] (vlaams)

Dat hi *sochter* sliep [...]
Dan *noit* up sijn bedde te voren (Maximilianus 1954: 236.7190vv)
[± 1330] (oostvlaams)

dien sarc [...] *suverre* dan *noyt* water was (*Alexanders Jeesten* 7.828)
[± 1350] (brabants)

men sal hem *meer* eere doen
Dan *noijt* te voren was gheploen ['gepleegd'] (*Jans Teest.* 3709)
[± 1400] (brabants)

hi had nu volcx *meer*
Dan hi *noit* hadde eer (vVelthem, *Spiegel Hist.* 5.51) [± 1400]
(brabants)

Ghy sout hebben meerre solyt ['genot']
Dan ghi *noyt* hadt in allen tyt [1400 – 1450] (vlaams, hollands, over-
lands) (Verdam 1873: 58.488v)

Up een ors, dat beter wa
Dan *nie* enich, daric of las,
Is die vrouwe sciere gheseten [1400 – 1450] (vlaams, hollands, over-
lands) (Verdam 1873: 271.8082vv)

hy breedde de palen van Vranckryke ende besat *wydere* dan ze *noyt*
coninc beseten hadde (*Kroniek van Vlaenderen* 2.278vv) [± 1470]
(gents)

hi dranc vele wijns *mere* dan hijs *noyt* dranc *binnen sijnen leven*
(*Delftse Bijbel* Jud. c. 12) [1477] (hollands)

Ende vant die kindere daer ter stat
Spelende, ende te gereke *bat*,
Dan hise *noit* te voren sach (Willems 1839: 89.601vv) [± 1470]
(brabants)

BIJLAGE 3: VOORBEELDEN MET *NIE* EN MET *EN*

De voorbeelden lijken uiteraard sterk op de duitse die we onder *nie* enz. vinden in het *DW* (7.740):

- a. na een ww met negatieve, afwerende betekenis of na een ander negatief begrip:

“die kunst, die Ovidius
de arte lehrt, so unerfahren
als *nie* ein paar von achtzehn jahren. Wieland 9, 193” [± 1800]

Hier is een geval met *so* + stell. trap verdwaald!

- b. na een vergr. trap;

- c. na een overtr. trap (maar met *aller-*):

“ach mein lieber sohn, du hast mir das *allerschönest* beispiel gesagt,
das ich *nie* gehöret habe, *die sieben weisen meister* [1565]”

“ach mein lieber sohn, du hast mir das *allerschönest* beispiel gesagt,
das ich *nie* gehöret habe, *die sieben weisen meister* [1565]”

De mhd regels lijken dus sterk op de mnl. Het gaat hier dus deels om nederlands-duitse processen [van *vóór* 1200]. Is het toeval dat het *DW* onder *nimmer* (*mehr*) de betekenis ‘ooit’, ‘ook maar ooit’ niet geeft?

Ik geef materiaal van eenzaam negatief *ne/en* in en buiten de *dan*-groep:

- a. In de *dan*-groep

Zie 2.1F2.

- b. Buiten de *dan*-groep

Fakultatief eenzaam *ne/en* komt meestal voor bij hulpww’s van de ow (*willen*, *kunnen* enz.) die vaak een emotionele betekenis hebben al dan niet verbonden met een hoofdww (zie bv. het *VMNW* 3242):

In wilde om alt goet van zassen
Al waers noch also vele
Dat icken plucken liete van der stede [1400 – 1420] (Brinkman en Schenkel 1997:183.2952vv)

Ende ghinc al die weerelt ontsteken
So dat ment gheblusschen *en can* (idem 447.13928v)

In allebei de voorbeelden zijn nog verder stapelende elementen: *alt goet van zassen* en *al waers noch also vele plus al die weerelt*. Waarschijnlijk heeft fakultatief eenzaam *ne/en* vaker stapelende betekenis als verplicht eenzaam *ne/en*. Ik heb een aantal mnl teksten doorgenomen (vdBergh 1846 en 1847, Waterschoot e.a. 1976vv, vEs 1965, Muller en Scharpé 1920, Rombauts, de Paepe en de Haan 1982, Mak, 1970, Wilmink 1998, Kruyskamp [1982], Brinkman en Schenkel 1997 en 1999 enz. Totaal ongeveer 100.000 regels), en daaruit gevallen van drie types met eenzaam *ne/en* vergeleken:

1. verplicht eenzaam *ne/en* in vraagzinnen (beperkt);
2. verplicht eenzaam *ne/en* in voorw. zinnen (beperkt);
3. fakultatief eenzaam *ne/en* (onbeperkt).

Voor die laatste groep heb ik gevallen met bw bep. gezocht. Ik geef nu een aantal citaten uit een verzameling van enkele honderden, die eveneens ‘stapelende emotionaliteit’ suggereren, vooral door bepalingen als ‘op veel/alle plaatsen’, ‘op veel/alle tijden’. De eerste stapeling vinden we als: *int lant, indie werelt, ter werelt, in ertrike, onder der sonnen, up eerden, onder den trone*, de tweede als *mijn daghen, in eenen jaere, in al mijn leven, in drien daghen, tot eenighen ure, in IX jaren*.

De vraag is: hoeveel percent stapelende bw bep. bevatten die drie types? De vragende hebben 19 gevallen, maar geen enkel bevat een stapelende bw bep. Voor de voorwaardelijke met 39 gevallen geldt hetzelfde, maar de onbeperkte tellen ruim 100 voorbeelden, waarvan er 33 wél zo’n bepaling bevatten; dat is dus ongeveer eenderde.

[Uit de **16e** en **17e eeuw**] zijn:

Sulcken boom *en* vindtmen *inden lande* [± **1585**] (brabants) (Smit 1979: 20)

G’*en* vint hem *opter aardt* [**16..**] (amsterdams) (vdVeen 1905: § 180)

BIJLAGE 4: VOORBEELDEN MET *MEER* ENZ. DAN (*N*)*OOIT*

Uit *Lutgart*:

Bij *noyt* is de frekwentie van *mee(r)* heel hoog, nl. 7 keer van de 13:

Eene porte stont int oestende
Sconre wanic dan *nie* man kende [$\pm$ 1285] (CG II-3: 279.11616v)

Want si waren van argher viten
Dan *noit* waren de sodomiten [$\pm$ 1285] (CG II-3:779.32820v)

Dat hi hem pijnde quellen *meer*
Die nonne dan hi *noit eer*
Gepinet hadde hem dis *teuoren* (CG II-5:89.3515vv) [1263-1270]

So dat harre herte in rasten stoet
Meer dan het dede *nie teuoren* (CG II-5: 95.3734v) [1265-1270]

Mar allewege alse of si ware
Beschuldegt iegen gode meer
Dan imand el was *noit eer* (CG II-5: 132.5284v) [1280-1290]

Want si [= 'dese wart'] mi hebben vro gemakt
Meer dan ic *noit* was *teuoren* (CG II-5: 397.1650v) [1265-1270]

nochtan so houd de heilighe geest
den cloester altoes uan sinte katrienen
jn sier eren ende in sinen
goeden name, vele meer
dan hi *te uoren noit* dede *eer* (CG II-6: 30.1389vv) [1280-1290]

haren hemelschen here
die makere es van allen scoenheiden
van graciën ende van lieflecheiden
endedi [lees: endi] allene es *scoenre* dan al
dat hi *noit* maecde ocht maken sal (*noit* staat hier in de bv bijzin bij
al) (CG II-6 139.1392vv) [1265-1270] (limburgs)

Uit *Lanceloet*:

Eist al dus, dats groet ongeval
Mi ende desen lande al

Meer dan mi gesciede *noit* ere (Besamusca en Postma 1991:
231.1683vv) [1320 – 1325] (vlaams)

Men ginc daer rouwe driven mettien
Meerre danmen *noit* hadde gesien (Besamusca en Postma 1991:
231.1691vv) [1320 – 1325] (vlaams)

Ic sal di meer goets doen om die dinc
Dan *noit* van coninginnen ontfinc
Op enichgen tijt joncfrouwe (Brandsma 1992: 260.11357vv) [1320 –
1325]

Si heeft dore mi gedaen meer dan
Noit joncfrouwe dede dor man (Brandsma 1992: 333.12653v) [1320
– 1325] (vlaams)

Ic hebbe u gemint sere [...]
Meer dan *noit* joncfrouwe
Enen man minnede, bi mire trouwe (Brandsma 1992: 346.12900)
[1320 – 1325] (vlaams)

Ic prise u ridderscap mere
Dan enich dat ic provede *noit* ere (*noit* is bijzinsdeel)(Brandsma 1992:
384.13583) [1320 – 1325] (vlaams)

Ende hi minden weder mere
Dan hi enichen andren minde *noit* ere (Brandsma 1992: 440.14559v)
[1320- 1325] (vlaams)

Ende datsi hare beter lant soude geven
Dan har vader *noit* hadde in sijn leven (Postma 1998: 180.19642vv)
[1320 – 1325] (vlaams)

Hi dade aelmosenen mere
Dan enech man dede *noit* ere (Postma 1998: 280.21881v) [1320 –
1325] (vlaams)

Ende hi wart wel geware das
Dat die gygant vele starcker was
Dan enech man dien hi *noit* eer vant (*noit* is bijzinsdeel)(Postma 1998:
286.22023vv) [1320 – 1325] (vlaams)

Also Lanceloet alle hadde besien,
Wart hi drover van desen

Dan hi *noit* eer hadde gewesen (Postma 1998: 398.24614vv) [1320 – 1325] (vlaams)

Ne quame hi dien navont niet daer,
Ocht des anderdaghes, hi soude wesen
Seerre tongemake bi desen

Dan hi *noit* hadde geweest vort an (Jonckbloet 1846: 208.31095vv)
[1320 – 1325] (vlaams)

Soe dat Lanceloet dachte
Dat Walewein meer daer dede dan
Hi *noit* doen sach ontwapenden man (Jonckbloet 1846: 212.31631vv)
[1320 – 1325] (vlaams)

Si seide:”Lanceloet, ic sach u mere
Gisteren pisen dan *noit* ere (Jonckbloet 1846: 219.32736v) [1320 – 1325] (vlaams)

Als hi hem ontwapent vant
Ende in siere viande hant [‘in leven liet’]
Hi wart droeve [lees: droever] int herte sijn
Meer dan hi *noit* hadde gesijn (Jonckbloet 1846: 232.34633vv) [1320 – 1325] (vlaams)

Dit wort mesquam den coninc mere
Dan iet dat hi sprac *noit* ere (*noit* is bijzinsdeel) (Jonckbloet 1846: 233.38471v) [1320 – 1325] (vlaams)

Ende versprac Walewein oec sere
Dat Walewein tornen dede mere
Dan hem *noit* dinc dede (Jonckbloet 1846: 263.39391vv) [1320 – 1325] (vlaams)

Nochtan hatic Waleweine meer
Dan ic *noit* manne dede eer (Jonckbloet 1846: 269.40171v) [1320 – 1325] (vlaams)

Dier hi heeft bracht meer
Dan hi dede *noit* eer (Jonckbloet 1846: 284.42502v) [1320 – 1325] (vlaams)

Hi verdiender meer goets an
Dan Artur *nie* gewan (Jonckbloet 1846: 288.43057v) [1320 – 1325] (vlaams)

Doe gescepet was sijn part [...]
Quam daer Moriaen gevaren
Swarter dan *nie* moderbaren [‘mensenkind’]
Die kerstenman hadde gesien (Jonckbloet 1846: 307.45971vv) [1320 – 1325] (vlaams)

Ende gi sijtter nare nu
Dan gi *noit* waerd eer, secgic u (Jonckbloet 1849: 35.5149v) [1320 – 1325] (vlaams)

Ende hen vernoide daer omme meer
Die queeste dan si dede *noit* eer (Jonckbloet 1849: 40.5813v) [1320 – 1325] (vlaams)

Ende die u gemint heeft mere
Dan enege dede *noit* ere (Jonckbloet 1849: 48.7071) [1320 – 1325] (vlaams)

Si seide: “En mindic u *niet* mere
Dan man wijf minde *noit* ere
In hadde u niet versocht des;[...]” (Jonckbloet 1849: 48.7101vv) [1320 – 1325] (vlaams) (*niet* suggereert *ja*)

U vader was die scoenste ridder met
Diemen wiste, ende diende bet
Minen vader dan *noit* man dede (Jonckbloet 1849: 114.16762vv) [1320 – 1325] (vlaams)

Daer sach hi in, sijt seker des
Meer sirheiden dan hi sach *nie*
In *negene* stede vor die (Na positief *nie* ‘ook maar ooit’ volgt het hele zeldzame positieve *negene* ‘ook maar één’ als stapeling.) (Jonckbloet 1849: 80.11808) [1320 – 1325] (vlaams)

Ende leidene in ene capelle thant,
Die bat ende scoenre gescreven was
Den [lees: dan] enige daer ic *nie* af las (*nie* is bijzinsdeel) (Jonckbloet 1849: 81.11866vv) [1320 – 1325] (vlaams)

Vrowe, hierbi mogedi kinnen
Dat gi selt doen met desen daden
Desen conincrike meer scaden [...]
Dan *noit* enege vrowe dede (Jonckbloet 1849: 208.3080vv) [1320 – 1325] (vlaams)

Niet bedi hi wantroude, sonder waen,
Der coninginne nu vele mere
Dan hi gedaen hadde *noit* ere (Jonckbloet 1849: 209.3280vv) [**1320** – **1325**] (vlaams) (met *bedi* begint een bijzin)

Hi minnese nu vele mere
Dan hi gedaen hadde *noit* ere (Jonckbloet 1849: 215.4031v) [**1320** – **1325**] (vlaams)

Nu sal ons die coninc haten mere
Dan hi ons minde *noit* ere (Jonckbloet 1849: 217.4459v) [**1320** – **1325**] (vlaams)

Gi sult daer merren rouwe sien
Dan gi *noit* saget vordien (Jonckbloet 1849: 220.4967v) [**1320** – **1325**] (vlaams)

Ic was om u doe meer in vresen
Dan ic *noit* was voor desen (Jonckbloet 1849: 252.9603v) [**1320** – **1325**] (vlaams)

Mijn here Waleweine [...]
Die hem die scoenste donct wesen
Dan hine *noit* vor dien
Op enegen dach hadde gesien (lees: *sconer*?) (Jonckbloet 1849: 258.10625vv) [**1320** – **1325**] (vlaams)

Hi seide: “Gi heren, mi donct des,
Dat dese wijch vresseliker es
Dan enegen dien ic *noit* sach” (*noit* is bijzinsdeel) (Jonckbloet 1849: 265.11623vv) [**1320** – **1325**] (vlaams)

Uit *Lanceloet*:

Die nu es te hove comen
Met starken ridders ende met vromen,
Dier hi heeft bracht meer
Dan hi dede *noit* eer (Oppenhuis de Jong 2003: 529.5551vv) [**1320** – **1325**]

Nochtan hatic Walewein meer
Dan ic *noit* manne dede eer (Oppenhuis de Jong 2003: 419.3221v) [**1320-1325**]

Uit het Van Hulthem-handschrift

Ic segghu ouer waer dat
Ioncfrauwe staet vele *bat*
Witte kidele [‘mantel’] wel geployt
Dan eenich ander cleet dede *noyt* (Brinkman en Schenkel 1997:
140.1150vv) ([1347 – ± 1450])

So sal hu herte ontsteken te *mer*
Dan het *noit* te voren dede eer (Brinkman en Schenkel 1997: 168.2291v)
([1350 – ± 1450])

Dat mi *aergher* ware hatie [‘vijandelijkheid’]
Dan mi minne mochte sijn *nie* (Brinkman en Schenkel 1997:
221.4519v) ([1350 – ± 1450])

Nochtan soudijt houden openbare
Ende *meer* sine tande coteren mede
Dan hi *noit* te voren dede (Brinkman en Schenkel 1997: 288.7260vv)
([1350 – ± 1450])

So soudere *meer* omme sijn in zeere
Danne *nie* karel was de heere
Om roelande die in ronceuale
Verloer sijn lijf dat weet men wale (Brinkman en Schenkel 1997:
288.7283vv) ([1350 – ± 1450])

Die mi ghedaen heeft openbare
Meer houescheden dan ic ieghen hare
Noit verdiende na mijn verdien [‘verdiensten’] (Brinkman en Schenkel
1997: 292.7465vv) ([1350 – ± 1450])

Van den boghen ende vliken [‘pijlen’]
Die smeinschen hoghe herte doen wieken
Entie wonden heymelike
Daer met so condi sekerlike
Vroedelike [lees: vroedeliker] scieten mede
Dan *noit* die god van minnen dede (Brinkman en Schenkel 1997:
398.11857vv) ([1350 – ± 1450])

Ende wart C waeruen *bloder* mede
Dan *noit* hase was te waren (Brinkman en Schenkel 1997: 431.13272v)
([1350 – ± 1450])

Uit het hs-vHulthem komen:

Ende ic hebbe *meer*
beghert te comene wt hemelrike
in erterike om den mensche salech
te makene dan *noyt* heileghe ziele
in hemelrike begherde te comene (Brinkman en Schenkel 1999:
363.28vv) [± 1410] (Oost-Brabant)

Al es een man wel metten here
Hi sal hem hoeden voer reinaert kere
Want het *meer* reinaert twaren
Dan men *noit* sach oppenbaren (Brinkman en Schenkel 1999:
759.158vv) [± 1410] (Oost-Brabant)

Ende gaet wech ghi hebt mi *leeder*
Ghedaen dan mi *noit* man dede (Brinkman en Schenkel 1999:
790.136v) [± 1410] (Oost-Brabant)

Acharme wat sijn nv ysegrime
Meer dant *noit* waren op enen dach (Brinkman en Schenkel 1999:
962.66v)

Ende *meer* penitencie doen
Dan daerse die viant *noit* toe spoen (Brinkman en Schenkel 1999:
1026.534v)

Uit *Limborch*:

Dat menne priisde vele *meer*
Dan eneghen ridder *noit* eer (vdBergh 1846: I.3.45v) [1350]

Daer si saghen waters *mee*
Dans die maget *nie* hadde gesien (vdBergh 1846: I.21.714v) [1350]

Wi hebben ene conincginne [1350]
die tlant heeft [mee] vercoren
Dan *nie* vrouwe hier te voren (vdBergh 1846:III.1.58.841vv)

Seide, dat *meer* dade die ridder hier
Dan Roelant of Olivier
[N]ie in haren levene daden (vdBergh 1846: V.242.373vv) [1350]

Ende Margriete die scone maget

Droever dan ghi *nie* saghet (vdBergh 1846: VII.1.75v) [1350]

Daer ic ontfaen was vele bat

Dan *noit* iewerinc daer ic quam (vdBergh 1847: VII. 1824v) [1350]

Daer wert in beiden siden ghestreden

Soe swaerlic ende soe sere

Danre te voren *noit* ere

Dies ghelike *nie en* was (vdBergh 1847: VIII. 1234vv)

De *dan*-groep na *soe* is hyperkorrekt, maar het ripuarisch-frankische (?) hs B heeft *dat* i.p.v. *dan*:

Dar wart en beyden sijden gestreden

So sweirlich ind so sere

Dat dat *nye* tzu vorentz ee

Des gelich dar *en* was (Meesters 1951: L en 107r)

Het betreft hier dus een bedorven plaats.

Uit *Lantsloet van der Haegedochte*:

Daer was nieman in den zale

Doe si horden dese tale,

Hem *ne* ghinc een swert over therte

Dat hem dede meerre smerte

Dant noch *nie* hadde ghedaen (Gerritsen 1987: 302.3214vv)

Uit de *Riddere metter Mouwen*:

U vader was die scoenste ridder met

Diemen wiste, ende diende bet

Minen vader dan *noit* man dede (de Haan en Jongen 1983: 123.2182vv)

[1300 – 1400] (westvlaams)

Uit de *Reynaert*:

Gi hebt .v. te wahtene *meer*

Dan gi .v. dadet *noit* eer (*Rein.* E 389.3004) [1276-1300] (Limburg)

Ghi hebt hu te wachtene meer

dan ghi *noint* hadt eer (*Rein.* A 3038v) [1400 – 1425] (Oost-Vlaanderen)

So sal hi mi haten vele meere
Dan hi *noint* dede eere (A 3186v) [1400 – 1425]

De twee laatste voorbeeldkoppels hebben varianten met *emmermeer/ye*.

Uit de *Walewein*:

In de *Walewein* vinden we in een *als*-groep na *als* ‘zoals’ nog dubbelzinnig *noit* ‘ook maar ooit’ of ‘nog nooit’:

Als hi weder up wilde staen
So wari gans ende ghesont
Als hi *noit* was in *enigher stont* (vEs 1957: 32.904vv) [1350] (+ brugs)

Even verderop:

gans ende ghesont
Als hi *noit* was *tenigher stont* (vEs 1957: 33.952) [1350] (+ brugs)

En in een *dan*-groep:

Der Walewein, die hadde sijn swaert
Liever dan hi *noit eerder* dede (vEs 1957: 183.6326v) [1350] (+ brugs)

Uit *Boendaele*:

Men siet tfolk bat gaen ter kerken
Ende te sermone daghelijx nu
Dant *noyt* dede/ dat seggic u (153.471vv) [1350] (+ brugs)

(Op dezelfde bladzij:

Dant hier voermaels *ye* gedede (153.478))

Uit *Ruusbroec*:

Onderlinge haet ende nijt iegewelc toeden anderen sal dair sijn meerer
\ dan *nye* was in dese werelt (de Baere e.a. [1991]:... 10 Vanden blinkenden steen, enz.

Uit *Seghelijn van Jerusalem*:

Die joncfrouwen hebbent doer u ghedaen
Ende vele meer pinen ontfaen
Doer u, dan ic *noit* ghedede [1400-1500]

Lieftinck (*MNW* 10.424) noemt het hs “Vlaamsch, afgeschreven door iemand uit Westfalen”, maar ik zie geen vorm die naar Westfalen wijst, – wel typisch westvlaamse sporen naast hollandse: *bachten* (4400), *reinde* (10461), *soe* ‘ze’ (10668) en *al* dat op *tol* rijmt (...). *After* (562), *legghen* ‘liggen’ (757), *nuwer* (948) dat ook brabantse kan zijn, *coft* (1804), *bin* (4939) enz. enz.

Bij een proza-vertaling uit frans proza is wel degelijk franse invloed mogelijk. Een voorbeeld is:

Of ghi eenighe wercke hebt ghedaen om den lof vander weerelt te heb-
bene ende om goet gherekent te sine of beter dan ghi *ne* sijt by ypocri-
sien ende gheveinstheden (Govers e.a. 1994: 95.22vv)

Er is hier geen ontkennend woord, in overeenstemming met het franse systeem. (Verdam 1878: 109.8023vv)

Ic hebbe meer goeder spisen gheten [...]
Dan ic *nie* dede int leven mijn [± 1484?] (Verdam 1878: 130.9601vv)

BIJLAGE 5: DUITSE VOORBEELDEN

Das wir oft wöllen sein vff erden mer dan wir *nimmer* mögen werden (Murner, *Badenfahrt* 29,21)

diese Wunderthat Den Schein der Lügen mehr, als *nicht* der Wahrheit hat (Werder, *Rol*, 2.54 [1636])

Viel heller, als der Mond, vnd andre Sternen *nicht* (ib. 3.57 [1636])

Die er mehr liebt als *nicht* sein Augen (ib. 4.41 [1636])

mehr, als *nicht* der Himmel Sternen hat (ib. 6.39 [1636])

Die weil das Martans Schimpff jhm weit weher that, Als jhn *nicht* frewt, dass er die Ehr erworben hat (ib. 17.91 (u. o.) [1636])

dass mehr Dörner sie als Lilgen *nicht* beblümen (Lohenst., *Cleop.* 792 [1689])

der ... ihm ähnlicher als sonst *kein* Mongole ... war (Haller, *Usong* 12 [1771])

sie hat ... mehr über die Sterne geseufzet, als mancher Liebhaber *nicht* thut (Rabener, *Sat.* I.200 [1755])

dass er in einer Stunde mehr gewinnt, als er in zehn Jahren durch die kostbarste Chicane *nicht* erlangt (ib. 3.78 [1755])

dass Du alle Fehler Deines künftigen Mannes schon itzt besser kennst, als sie manche Frau an dem ihrigen *nicht* kennt (ib. 241 [1755])

weiter als ich um aller Welt Königreiche *nicht* gehen wollte (Thom. Jones 3.409 [1771])

dass er mehr darinne geleistet hat, als tausend andere in seinen Umständen *nicht* würden geleistet haben (Le. 6.395.20 [± 1886])

wenn seine Hexameter auch schon zehnmal richtiger und wohlklingender wären, als sie in der That *nicht* sind (8.87.20 [± 1886])

wenn sie *nicht* ... richtiger und zuverlässiger wäre, als sich *weder* der gedruckte Text *noch* die Uebersetzung des Pepinus zeigen (12.6.17 [± 1886])

dessen Besitz weit unruhiger und besorgter machen müsste, als das Gefühl seines Gegenteils *nimmermehr* machen kann (12.298.26 [± 1886])

ich werde mehr in diesem einen Winter arbeiten müssen, als ich sonst *nicht* in dreyen gethan habe (18.59.17 [± 1886])

schwerer als *nie* däucht ihm das Netz (Wi. 4.49)

Käsar und er sind bessere Freunde als sie noch *nie* gewesen sind (ib. II.301.16)

und sprach von seiner Glut viel feuriger als *nie* (id., *Idris* III.56.8)

verwirrter als *nie* (id., Merk. 76.4.206 (=je 'ooit' 4.227))

er hat die Bedürfnisse seiner Staaten tiefer gekannt als vielleicht *kein* Regent unsrer Zeiten (Herder 17.62 [± 1877])

wir schweben diesen Augenblick in einer grössern Gefahr, als ihr alle *nicht* seht (Goe. 11.85.10)

er war geschäftiger und überdrängter als *nie* (ib. 24.201.25)

ich gewann in wenig Stunden einen deutlicheren Begriff von dem eigentlichen städtischen Zustand Karlsbad's als ich in vielen Jahren vorher mir *nicht* hatte zueignen können (ib. 36.181.27)

ich sollte mehr Menschen verdammen als ich *nicht* thäte (37.156.8)

die ihm mehr einbringt, als die Musik *nicht* thun würde (ib. 43.61.17)

dass sie gescheuter sein sollten, als sie bei ihrem Leben *nicht* hatte sehen können (51.4.4)

so hätten wir einen weit vollständigeren und methodischeren Beitrag zu unserm Zweck, als er uns durch Beantwortung tausend Baconischer Fragen *nicht* hätte werden können (ib. II.3.237.19)

nachdrücklicher, als offenbare Gewalt es *nimmermehr* gekonnt hätte (Schi. 9.314.34 [± 1788?])

die Wortbrüchigkeit des Hofs ... ruft mehr Soldaten ins Feld, als alle Ermahnungen ihrer Anführer ... *nicht* vermocht haben würden (ib. 339.2 [± 1788?])

dass ... Geschichtenträger Des Uebels mehr auf dieser Welt gethan, Als Geist und Dolch in Mörders Hand *nicht* konnten (id., Carlos 72 [± 1788?])

dass König Philipp ... jede von mir aufgefangene Sylbe Dem Hinterbringer fürstlicher bezahlt, Als er noch *keine* gute That bezahlte (ib. 115 [± 1788?]) (*keine* 'geen' past eveneens)

wir müssen Das Werk in diesen nächsten Tagen weiter fördern, Als es in Jahren *nicht* gedieh (id., *Picc.* 1374 [± 1788?])

ich bin wachsamer, als ich *nie* war (id., *Br.* 1.144 [± 1788?]) (*nie* 'nooit' past eveneens!)

ich .... befinde mich jetzt viel besser, als ich lange *nicht* gewesen (ib., 3.324 [1788?]) (*nicht* 'niet' past uitstekend!)

ich habe zu meiner Gesundheit ein weit besseres Vertrauen, als ich seit langer Zeit *nicht* hatte (ib., 344 [± 1788?])

so kommt die Gesellschaft ... reicher als *niemals* nach Lauchstadt (ib. 6.372 [± 1788?])

Sie haben hier mehr Freunde als mancher Mensch *in seinem ganzen Leben nicht* zusammengezählt hat (ib. 7.251 [± 1788?])

dass wir Bürgerlichen ... ärger und hochfahrender sind, als der Adel *nimmermehr* (Iffland, *Reise n. Stadt* 26 [± 1798?])

sey glücklicher als ich es bin, als ich es *nie* werde (Hensler, *Grossvater* 39)

grössere Freunde ..., als fehlerlosere Menschen *niemals* werden (J. Paul, *Loge* 259)

seliger als *nie* in seinem trocknen Leben war er (id., *Flegelj.* 68)

morgen soll ein röterer Tag aufgehen, als *keiner* der bisherigen (*Platen*, 2,50)

Da die liebe Thorheit, ist 'ne liebe Gefährlicher, als selbst die schlauste *nicht*, Grillp. 9, 152

Es ist gefährlicher, als es *nicht* scheint ib. 10,77

Dieser Augenblick webt stärkere Bande, Als es die Pflicht, die kalte *nie* gekonnt (ib. 79)

der Oberamtmann habe durch seine Güte mehr aus ihm herausgebracht, als tausent Foltern *nicht* hätten erpressen können (Kurz 7.158 [1874?])

die Sache war gewichtiger wie noch *keine* (Anzengruber 1.107)